

84(кбср)
А 80

Арзыматов Ж., Акаев А.

**ДИАЛЕКТИКАНЫН
МЫЙЗАМДАРЫ
ЖАНА
КАТЕГОРИЯЛАРЫ**

87 (Квер)
А 80
Академ
-

Арзыматов Ж., Акаев А.

ДИАЛЕКТИКАНЫН МЫЙЗАМДАРЫ ЖАНА КАТЕГОРИЯЛАРЫ

6796

БИБЛИОТЕКА 06
Ошского государственного
университета
ИНВ № 896133

Ош - 2006

УДК 351/354
ББК 67,99 (2) 1
М 22 (2 КН)

Китеп Ош мамлекеттик университетинин Окумуштуулар Кеңеши тарабынан басмага сунушталды.

Рецензеттер:

Карабеков К. Ч. – философия илимдеринин доктору, профессор
Шарипова Э. К. – философия илимдеринин кандидаты, доцент

Авторлор:

Арзыматов Жумадил, Акаев Аскар.

Диалектиканын мыйзамдары жана категориялары (окуу лекциясы). – Ош: 2006. – 140 б.

М 22
ISBN 9967-23-541-1

Философия курсу боюнча окуу лекциясында “Диалектиканын мыйзамдары жана категориялары” кеңири берилген. Диалектиканын мыйзамдарын жана категорияларын мүнөздөөдө авторлор философиянын тарыхына жана табигый илимдерге көп көңүл бурушкан. Окуу лекциясы жогорку окуу жайларынын мугалимдерине, аспиранттарына, студенттерге, жалпы эле окурмандарга арналат.

М 1203020200-06
ISBN 9967-23-541-1

УДК 351/354
ББК 67,99 (2) 1
М 22 (2 КН)

Киришүү

“Диалектиканын мыйзамдары жана категориялары” темасын үйрөнүү философия боюнча семинардык окуулардын колдонулуп жаткан программасы жана типтүү пландары тарабынан каралган.

Бул темага кирген маселелер өзүнүн мазмуну боюнча маанилүү жана сыйымдуу. Мына ушундан улам биз аларды толук чагылдырууну көздөбөйбүз. Жалпысынан бул азыркы учурда колдо болгон окуулуктарда жана окуу куралдарында жеткиликтүү түрдө жүзөгө ашырылган. Биз бул же тигил себептерден улам окуу адабиятында өтө кыска берилген маселелерге гана басым жасайбыз. Бул баарынан мурда диалектиканын мыйзамдары жана категориялары жөнүндө маселе болуп саналат. Бул маселени толугураак ачуу үчүн философиянын классиктеринин бир катар эмгектерин билүү зарыл. Диалектиканын мыйзамдарына жана категорияларына тийиштүү жоболор өзүнчө проблема катары бөлүнбөйт. Ошондуктан аларды үйрөнүү өзгөчө студенттер үчүн кыйынчылык туудурат.

Бүгүнкү күндөгү философия адабиятында ушул проблемага тиешелүү айрым маселелер боюнча бирдей пикир жок экендигин белгилеп кетүү керек. Бул баарынан мурда диалектиканын негизги мыйзамдарына жана категорияларына тийиштүү. Биздин көз карашыбызча ушул жана башка бир катар себептерден улам философия курсу боюнча лекциялык, семинардык окууларда бул маселелерди баяндоо бир кыйла ыңгайсыз болот. Мына ушунун баары бизге бул маселелерди өзүнчө айрым эмгекте чагылдырууга аракет жасоого негиз берет.

Бул окуулуктун негизги максаты- келечектеги адистерге философиянын бир катар түйүндүү маселелерин түшүндүрүүгө жардам берүү. Философия курсу боюнча окуу лекциясы кыргыз

тилинде алгачкы жолу басылып чыгып жатат. Ошондуктан айрым мүчүлүштөр, кемчиликтер болушу мүмкүн. Өздөрүнүн каалоолорун, сунуштарын жана кетирилген кемчиликтерди билдирген адамдарга биз күн мурунтан ыраазы экендигибизди билдирип, алкышыбызды айтабыз. Алар келерки басылышында сөзсүз эске алынат.

Биздин дарек: Ош шаары, Ош мамлекеттик университети, философия кафедрасы.

1. Диалектиканын мыйзамдары.

☞ Диалектика – татаал, көп кырдуу окуу. Анын бардык жактарын бир гана кыскача аныктамага камтуу мүмкүн эмес. Ошондуктан биз философия классиктеринин эмгектеринен диалектиканын бири – бирин толуктаган жана айкындаштырган бир катар аныктамаларын жолкутурабыз. Диалектика, баарыдан мурда, жалпы жана универсалдык байланыш жана өнүгүү жөнүндө өтө бай, өтө ар тараптуу жана терең окуу болуп саналат. Бул аныктамада диалектика анын негизги принциптери – заттардын жана процесстердин, өнүгүүнүн жалпы жана универсалдык байланышы аркылуу билдирилген, ушуну менен бирге

☞ диалектиканын мыйзамдары аркылуу анын аныктамасы бар: диалектика – бул “ар кандай кыймылдын бир кыйла жалпы мыйзамдары жөнүндө илим”;

☞ Мыйзам түшүнүгү инсаният коомунун кийинки стадиясында-илим-билимдин тутумдары катары орун алган мезгилде түзүлгөн.

☞ Мыйзам-кубулуштардын арасындагы байланыштын маанилүү, туруктуу, дайымкы жана зарыл тиби. Ал өзүнүн жалпы формасында алынган жана өзүнүн көрүнүшүндө типологиялык жактан түркүмдөргө бөлүнгөн шарттар менен салыштырмалуу түзөтүлгөн.

☞ Өзүнүн формасы боюнча (калыптамалар түрүндө) инсанияттык билимдин натыйжасы болгон учурда мыйзамдар өзүнүн ички мазмуну боюнча чындыктын объективдүү процесстерин билдирет. Мыйзамдарды таанып-билүү ар кандай илимдин негизги милдети болот.

Аракеттенүү чөйрөсүнүн көз карашынан алганда мыйзамдар жалпы, ар тараптуу жана чектелген тармакта гана колдонулган жекелик деп бөлүнөт. ☞ Диалектиканын мыйзамдары ар тараптуу мыйзамдарга кирет. Анткени, алардын жаратылышта да, коомдо

да, ой жүгүртүүдө да орду бар.]

1. 1. Карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы

Табигый жана коомдук кубулуштарды кароодо төмөнкүдөй суроо келип чыгат: алар кандай себептердин натыйжасында өзгөрөт жана өнүгөт, ушул өзгөрүүлөрдүн булагы кайсы? Бул суроого жооп берүү карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамын табууга жардам берет.

Байыркы философтор объективдүү дүйнөнүн заттарынын жана кубулуштарынын ички каршылыгы жөнүндө божомолдорду айтышкан. Мисалы, Гераклит коомдо эркин жарандардын, кулдардын, байлыктын жана жардылыктын ортосунда карама-каршылыктар бар экендиктерине көңүл бурган. Ошондой эле ал табияттын бардык кубулуштары да коомго окшоп өзүндө карама-каршылыктарды сактайт деп эсептеген. Ал мындай деп айткан: "Биримдик-бул эки карама-каршылыктан турган нерсе". Ага төмөнкү сөздөр да таандык: "Күрөш баарынын атасы жана баарына падыша". Мында Гераклит "күрөштүн" астында, баарыдан мурда, коомдогу карама-каршылыктардын ортосундагы күрөштү түшүнгөн.

Идеализм үстөмдүк кылган жана чиркөө башкы идеалисттик күч болгон феодалдык коомдо биримдиктин жана карама-каршылыктардын күрөшүнүн идеялары өнүгүүнүн булагы катары унуткарып таштоодо болгон. Ошондуктан, бул мезгилдеги философиянын ушул мыйзамына кошулган салымы жөнүндө бир нерсе деп айтуу өтө кыйын.

Бирок, Чыгыштын орто кылымдагы философтору ушул мыйзам жөнүндө айтышпаса да, алардын айрымдары ушул

мынзамдын категорияларын иштеп чыгууга белгилүү салым кошушкандыгын белгилеп кетүү керек. Мисалы, Аль-Фараби “Философиялык суроолор жана жооптор” атуу эмгегинде төмөнкүчө жазган: “Карама-каршы түшүнүктөр-бул бир эле затта бирдей мамиледе жана бир эле мезгилде боло албаган түшүнүктөр. Төрт карама-каршы түшүнүктөр бар: 1) ата жана уул сыяктуу ара катыштагы каршылык; 2) так жана жуп сыяктуу тетириликтеги каршылык; 3) көздөрү таза жана азиз өндүү ээ болуу менен айрылуунун ортосундагы каршылык; 4) ырастоо менен төгүндөөнүн ортосундагы каршылык”¹. Мисалы, Кайра Жаралуу доорунда ушундай идеяларды Николай Кузенский (1401-1464) жана Джордано Бруно (1548-1600) айтышкан.

Өндүрүш жана илим дүркүрөп өнүккөн мезгилде (XVII-XVIIIкк) биримдиктин жана карама-каршылык күрөшүнүн жаш буржуазиялык коомго таандык болгон идеялары, баарыдан мурда, Кант менен Гегелдин философиясында чагылдырылган. Мисалы, Кант чектүү жана чексиз, биримдик жана көптүк, зарылдык жана эркиндик түшүнүктөрүнө каршылык таандык экендигине, ал чындыгында буларга касиеттүү экендигине көңүл бурууну күчөткөн.

Гегелдин пикири боюнча Канттын антиномиялары (карама-каршылыктар) XVIIIкылымда карама-каршылыкка үстөмдүк кылган көз карашты сүрүп таштаган. Мында Канттын чектелгендиги каршылыктар материалдык дүйнөгө эмес, ой жүгүртүүгө гана таандык деп эсептегендиктен көрүнгөн, ал тарабынан түзүлгөн антиномиялар ой жүгүртүүнү буза албайт деп корутунду чыгарган. Кант, деп жазган Гегель “антиномиянын анык жана оң маанисин таанып-билүүгө чейин кире албаган.

¹ Караныз: Хайруллаев М. Фараби жана философиялык чыгармалар. Ташкент, 1963. 211-б.

Антиномиянын чыныгы жана оң мааниси бардык чындык өзүндө карама-каршы аныктамаларды сактоодо турат...”¹.

Гегель өзү карама-каршылыктар жөнүндө диалектикалык окууга зор салым кошкон. Ал ой жүгүртүүдөгү диалектикалык каршылыктардын ролун өзгөчө ар тараптуу ачып берген. Гегель өнүгүү процессин жаны биримдикке карай карама-каршылыктарды ачуу аркылуу кыймыл катары, өзүнүн карама-каршылыгындагы кубулуштардын өтүшү катары караган. Бирок, идеалист Гегелде чыныгы өнүгүүгө материалдык дүйнө эмес, ал тарабынан ойдон чыгарылган “чексиз”, дүйнөлүк идея гана ээ. Бирок, ошенткен менен Гегель идеалисттик философиянын чегинде биримдик жана карама-каршылыктар күрөшүнүн идеялары канчалык мүмкүн болсо, аларды ошончолук терең өнүктүргөн.

XIX кылымдагы табият илими карама-каршылыктар жөнүндө маселе боюнча өтө жаңы маалыматтарды алып келген. Физиктер магнетизм кубулуштарын изилдөө менен магнитти так ортосунан аралашып, түндүк уюл болуп саналган бир кесиндини эмес, а башка түштүк уюл алышкандыгын табышкан. Мисалы биз кесиндилерди магнитсиздендирсек, анда магниттерде дароо эки уюлу тең жок болуп кетет. Ошентип, мында алар бири-бирине каршы болушса да, бири-биринин жашашына шарт түзүшсө да, карама-каршылыктардын төп келишүүсү болуп өтөт. Бир карама-каршылыктын жок болушу башкасынын жок болушуна, ал эми бирөөнүн жок болуп кетиши башкасынын жок болушуна алып барат, б.а. карама-каршылыктардын биримдигине ээ болот.

Ошол мезгилдин химиясы табиятта бири-бири менен байланышкан жана бири-бирине айланып кеткен карама-каршы реакциялар-диссоциация (молекулаларды бир кыйла жөнөкөй

¹ Гегель. Философия илимдеринин энциклопедиясы. Т. I. 167-6.

түзүүчү молекулаларга бөлүү) жана ассоциация (молекулалардын пайда болушу) тынымсыз түрдө жүрөт.

Геология континенттердин, деңиздердин, көлдөрдүн, дарыялардын, тоолордун жок болушу жана башка континенттердин, деңиздердин, дагы ушул сыяктуулардын пайда болушу дайыма бири-биринен ажырабаган жана бири-бирине өткөн карама-каршы өзгөрүүлөрдү, бир жерлерде деңиздин түбүнүн чөгүп кетишин жана анын башка жерлерде көтөрүлүп кетишин, жер титирөөлөрдүн жана вулкандардын атылышынын натыйжасында жаңы тектердин пайда болушун жана шамалдан, жууп кетүүдөн улам бузулууну түшүндүрө тургандыгын ачкан.

Биологдор ар кандай тирүү жандын денесинде, биринчиден, курчап турган чөйрөдөн (ассимиляция) заттарды өздөштүрүү процесси, ал эми, экинчиден, тиричилик аракетиндеги азыктарды бөлүп чыгаруунун карама-каршы процесси тынымсыз жүрө тургандыгын табышкан. Ушул эки процесс болуп өткүчө айбанат жашай берет. Булардын бирөөнүн токтошу экинчисинин мүмкүндүгүн жок кылат жана айбанаттын жашоосунун токтогондугун, анын өлүмүн түшүндүрөт.

Бирок, табият кубулуштарындагы өз ара байланышкан карама-каршылыктарды табиятты изилдөөчүлөр гана табышкан эмес. Коомдун турмушун үйрөнүшкөн экономисттер, тарыхчылар жана укук таануучулар да ушундай карама-каршылыктар менен кадам сайын кагылышкан. Цивилизациялуу коомдордун мурдагы бүткүл тарыхы курч таптык күрөштүн, кулдар менен кул ээлеринин, кембагалдар менен ак сөөктөрдүн, феодалдар менен крепостнойлордун, дагы ушул сыяктуулардын ортосундагы такай кагылышуулардын натыйжасында өнүккөн. Биринчилеринин байлыгы экинчилеринин жакырдыгына өбөлгө болгон.

Ошентип, табияттын же коомдук турмуштун ар кандай кубулушунда XIX кылым бири-бирине айланып кеткен, бири-биринен ажырабаган карама-каршылыктардын төп келишин, окшоштугун тапкан. Ошону менен бирге биз ар кандай буюмдун оң жана терс жагы боло тургандыгы, алардагы бир нерсе өткөндүгү менен байланышкандыгы, ал эми башкасы келечекти көрсөткөндүгү менен ар бир кадам сайын эсептешүүгө мажбур эмеспизби? Буга бизди ар күнү кайрадан жана кайрадан эсептешүүгө турмуштук тажрыйба, биз ички кайгырууларыбызда ээ болгон тажрыйба үйрөтүп жатат. Гете Фаусттун илебине төмөнкү сөздөрдү камтыган: "...менде эки рух жашайт, экөө тең бири-бири менен ынтымакта эмес". Мындагы поэтикалык образда биздин аң-сезимибиздин, биздин ой жүгүртүүбүздүн, эркибиздин жана сезимдерибиздин мүнөзү, аларды карама-каршы тенденцияларга бөлүү билдирилген.

Ушул илимий жеңип алууларды жалпылаган, толуктаган ойчулдар, философтор марксизмдин негиз салуучулары болушкан. Атап айтканда, алар окшоштук жана айырмалоо категориясын иштеп чыгууга зор салым кошушкан, буларсыз карама-каршылыктар биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы жөнүндө сөз кылуунун кереги жок.

Өсүмдүк, клетка, айбанат, деп түшүндүргөн Энгельс, өз турмушунун ар бир көз ирмеминде өзүнө теңдеш бирок өзүнөн айырмаланат. Заттарды өздөштүрүү жана бөлүп чыгаруу, клеткалардын дем алуусу, пайда болушу жана өлүшү дайыма болуп турат. Турмушту түзгөн молекулярдык жана башка өзгөрүүлөрдү топтоонун натыйжасында турмуштук фазалар: түйүлдүктүн жашоосу, жыныстык жактан жетилүү, көбөйүү процесси, картаюу; өлүм түрүндө байкалган өзгөрүүлөр болуп өтөт.

Теңдештик жана айырмалоо – ар кандай өзгөрүүчү заттын

диалектикалык жактан байланышынын мүнөздөмөсү. Теңдештик башынан тартып эле ушул заттын бүткүл калгандарынан айырмасын-артыкчылыгын өзүнүн зарыл толуктоосу деп эсептейт. Мындан тышкары дайыма болуучу өзгөрүүлөр бир нерседе дайыма заттын түрүн өзгөртүп, анын өзү менен өзү теңдештигин салыштырмалуу, толук эмес кылат. Ошондуктан, зат ушул эле өзү жана ошонун өзү эмес деп ырастоо жөндүү болот.

Ошентип, буюмдун өзүнө-өзү жасаган мамилеси теңдештик дегендик болот. Теңдештиктин мамилеси тараптардын, касиеттердин, тенденциялардын, буюмдардын жана кубулуштардын теңдигин, бирдейлигин да билдире алат. Бул буюмдун касиеттери жана жактары толук теңдешүүсү, толук төп келишүүсү жок экендигин жана болбой тургандыгын, теңдештик өзүнө дайыма айырмалоону сактай тургандыгын көздө тутуу керек. Айырмалоо - бул буюмдун өзүнө-өзү жана башка буюмдарга жасаган мамилеси. Мында буюмдардагы жана кубулуштардагы же буюмдар менен кубулуштардын ортосундагы тараптардын, касиеттердин жана тенденциялардын теңдештиги, бирдей эместиги, төп келбегендиги билдирет. Каршылыктагы теңдештик жана айырмалоо категорияларын иштеп чыгууда улуу немец философу Гегель да маанилүү салым кошкон. Ал анык чындыкта бир да зат башка зат жана өзү менен өзү төп келбейт деп белгилеген. Чегине чейин жеткирилген айырма - карама-каршылык дегендик болот. Ак жана боз айырмаланат, ал эми ак жана кара карама-каршы. Карама-каршылыктын биримдиги каршылыкты пайда кылат. Белгилүү болгондой, акыркысы Гегелдин бүткүл философиясынын борбордук категориясы болуп саналат. Каршылык, деп айткан ал, баары бир болот. Өнүккөндүн баары - кармама-каршы. "Демек, жашаган нерсе өзүндө канчалык каршылыкты сактаса, ал

ошончолук жашай берет... Эгерде жашаган нерсе өзүндө каршылыкты сактай албаса, анда ал жандуу бирдик эмес, негиз эмес жана каршылыкта кыйроого учурайт”.

Жаңылыштыктарды, жалган каршылыктарды болтурбоо үчүн жөн гана карама-каршылыктарды жана диалектикалык карама-каршылыктарды айырмалоо керек. Айрым шкалада “чектелген”, акыркы орундарды ээлеген заттардын (кубулуштардын, процесстердин) касиеттери карама-каршылык болуп аталат. Карама-каршылыктын мисалдары: жогору-төмөн, кирүү-чыгуу, оң-сол, кургак-нымдуу, ысык-муздак д.у.с. Бир эле мезгилде бири-бирине өз ара каршы келген жана бири-биринен өз ара талап кылган бул же тигил бүтүн өзгөрүүчү заттардын (кубулуш, процесстер) жактары, тенденциялары диалектикалык карама-каршылык деп түшүнүлөт.

Диалектикалык карама-каршылыкка биримдик, өз ара байланыш таандык: алар бири-бирин өз ара толуктап, өз ара сиңишет, өз ара татаал түрдө аракеттенишет. Алардын ортосундагы мамиле динамикалык мүнөздө болот. Алар бири-бирине өтүүгө, орун алмаштырууга жөндөмдүү келишет. Алардын өз ара өзгөрүшү эртеби же кечпи анын жактары болуп саналган заттын өзүн өзгөрүүгө алып келет. Ал эми алардын байланышы бузулган учурда алар бири-бирине карама-каршы болбой калышат. Диалектикалык карама-каршылыктар жөнүндө бөлөк-бөлөк, айрым бүтүндүктүн чектеринде алардын каршылык биримдигинен тышкары сөз кылуунун кажети жок. Карама-каршылыктардын биримдиги ар түрдүү өңүттө болот.

Мындай өңүттөр кеминде төртөө: 1) материалдык бүтүндүк тутумунун курамындагы өз ара толуктоо, байланыш катары биримдик; 2) карама-каршы тараптардын тең салмактуулугу, тең

аракеттенүүсү катары биримдик; 3) бир карама-каршылыктын экинчисине өтүү мүмкүндүгү катары биримдик (тутумдагы абалдын өзгөрүү маанисинде); 4) убактылуу биригүүнүн мүмкүндүгү, ар түрдүү багытталгандыктын шарттарындагы (полярдык жана жаңжалдашуу абалында) “бирдик” катары биримдик.

Карама-каршылыктардын биримдигинин сапаттык жагы биринчи, үчүнчү жана төртүнчү өнүттөрдөн, ал эми сандык жагы экинчи өнүттөн билдирилет. Биримдик буюмдун же кубулуштардын бүткүл мазмунун түздөн-түз мүнөздөйт, ал буларды кандай болушса, дал ошондой жасайт. Биримдик бүтүндүк сапатты, табиятты, буюмдун маанисин түздөн-түз шарттайт. Бирок, үстүртөн, метафизикалык ой жүгүртүү биримдик түпкүрүнөн анын ички өзүн-өзү төгүндөөсүн, каршылыгын табат.

Карама-каршылык түшүнүгү менен бир катарда “каршылык” түшүнүгү бар. Бири-бирин божомолдогон тараптардын, касиеттердин, тенденциялардын өз ара чыгарып салышы, өз ара төгүндөөсү *кариштылык* деп аталат.

Буюмдардан жана кубулуштардан дароо жана түздөн-түз каршылыкты табуу мүмкүн эместигин белгилеп кетүү керек. Анткени, алар кубулуштардын бетинде жатпастан, заттардын ички терең мааниси менен байланышкан. Аларды табуу үчүн теориялык ойдун олуттуу күч-аракети талап кылынат. “Азырынча буюмдардын ар бирин өзүнчө, бирин экинчиси менен бир катарда жана биринен кийин бирин кыймылсыз жана жансыз катары караганыбызда,-деп белгилеген Ф.Энгельс, -биз чынында эле алардагы эч кандай каршылыкка урунбайбыз. Биз мындан белгилүү касиеттерди табабыз, алардын анча-мынчасы ар түрдүү же ал тургай бири-бирине каршы турушат, бирок ушул акыркы учурда алар ар түрдүү буюмдардын арасында жайгашышкан, демек

өздөрүндө эч кандай каршылыкты сакташпайт... Бирок, биз буюмдарды алардын кыймылында, алардын өзгөрүшүндө, алардын жашоосунда, алардын бири-бирине өз ара таасир тийгизишинде карай баштаганыбызда иш таптакыр башкача болот. Мында биз дароо эле каршылыкка урунабыз”¹. “...турмуш каршылыктардан алдыда жүрөт, - деп баса белгилеген В.И.Ленин, - алгачкы ирет өндөнгөндөй кишинин акылына караганда жандуу каршылыктар көп эсе байыраак, ар тараптуурак, мазмундуураак”². Заттагы же коомдук тутумдагы каршылыктардын так болгондугун гана бекемдебестен, аларга көрсөтүү менен... аларды анализдөө жана алардын келип чыгышын, өнүгүшүн жана тенденциясын түшүндүрүү керек...”³.

Каршылык диалектикалык жана логикалык же субъективдик деп айырмаланат. Буюмдардын өздөрүндө, кубулуштардын өздөрүндө биздин өзүбүзгө багыныңкысыз, биздин алар жөнүндө бир нерсе билгендигибизге багыныңкысыз жашырылган каршылыктарды объективдүү же анык жана диалектикалык, ал эми кээде турмуштук деп аташат. Булардан башка да каршылыктар бар, аларды биз туура ойлой албагандыгыбыздан улам өзүбүз пайда кылабыз. Аларды логикалык же формалдуу логикалык (субъективдүү) деп аташат. Эреже катарында (алар таксыздыктын, шалаакылыктын, ыраатсыздыктын, логикалуу ойлоно билбегендиктин натыйжасы болуп саналат.

Каршылыктар өз алдынча жаңы сапатка өтүүнү, б.а.өнүгүүнү али бери камсыз кыла алышпайт. Каршылыктар көрүнөө болушу ыктымал, бирок ушул деңгээлде өнүгүүнүн орду болбойт. Бул жагдайдан алганда каршылыктын жалпылыгы өнүгүүнүн

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Чыг. 20-т., 123-б.

² Ленин В.И. Чыг. Толук жыйнагы 29-т. 219-б.

³ Ленин В.И. Чыг. Толук жыйнагы 29-т. 226-б.

жалпы багына окшошпойт. Өнүгүүнүн булагы болсун үчүн каршылыктар чечилүүгү тийиш. Катуу мааниде айтканда каршылык түшүнүгү өзүндө каршылыкты жеңүү жөнүндө түшүнүктү камтыйт, анын натыйжасында каршылыктар жана аларды жеңүү болгон жерде өнүгүү болот деп ырастоо мүмкүн. Диалектикалык каршылыктын жалпы теориясы чечүүнүн негизги формалары катары чындыктын каршылыктарын аныктайт: а) карама-каршылыктардын бири-бирине, ушуга ылайык жогорураак формаларга өтүшүн; б) карама-каршылыктардын бирөөнүн жеңиши; в) тутумду түп-тамырынан бери кайра курууда эки карама-каршылыктын тең жок болушун (өлүшүн) ж.б., каршылыкты ар кандай чечүүдө сапаттык жактан өзгөрүүнүн болушун, б.а. төгүндөөдө.

Өнүгүү этап боюнча болуп өтөт, бирок каршылыктын өзүн өнүктүрүүнүн этабынын проблемасы жеткиликсиз изилденген. Бирок төмөнкүдөй этаптарды же абалдарды бөлүүгө болот: 1) гармония; 2) дисгармония; 3) жаңжал. Аристотель боюнча гармония – “кайчылаштыктын келишүүсү” дегендик, Социалдык структуралардын арасында максаттардын, жоболордун (“гармония”-жөнгө салгандык”, “ынтымактык”, “бирдей жаңыргандык”) биримдиги табылганда гармониялуу болот. Айырмасына карабастан социалдык аракеттенүүнүн негизги кызыкчылыктары жана принциптери өз ара ылайык келиши менен артыкчаланган социалдык-таптык структура гармониялуу келет.

Дисгармония жалпы структуралардын начарлашы, карама-каршылыктын бир тарабын экинчисинин эсебинен өнүктүрүү менен байланышкан. Ал карама-каршылыктардын ортосундагы өз ара мамилелердин пайда болушу, тереңдеши жана курчушу, ар түрдүү багытталгандыкты жана өз ара төгүндөөнү жеңүү менен

мүнөздөлөт. Ал эми жанжалда (латынча которгондо-“кагылышуу”) карама-каршылыктардын курчуган абалы чегине чейин жетет, мунун өзү өнүгүп жаткан материалдык тутумдун жашагандыгына күмөн туудурат.

Биз жогоруда белгилегендей, буюмдардагы карама-каршы жактар өз ара тынч эмес жана айырмасыз мамиледе турушат. Алар өз ара аракеттенишет жана кагылышат. Башкача айтканда, алар өз ара күрөшүшөт. Мына ушундан карама-каршылыктардын күрөшү карама-каршылыктардын өз ара аракеттенүүсү, кагылышуусу дегенлик, анын процессинде алардын өз ара төгүндөөсү болуп өтөт.

Бирок коомдук турмушта карама-каршылыктардын күрөшү философиялык мааниде социалдык тайпалардын, адамдардын чыныгы күрөшүнө, алардын чыныгы кызыкчылыктарынын, дагы ушул сөөктүүлүктөрдүн кагылышуусуна киргизилиши мүмкүн болсо, анда табиятка ылайыктап көргөндө “күрөш” деген сөздүн маанисин сөзмө-сөз түшүнүүнүн кереги жоктугун белгилеп кетүү өтө маанилүү. Калыбы, “күрөш” термини бардык кубулуштарга карата атайын мааниге ээ. Мында “күрөш” деген сөз метафоралык түрдө колдонулат.

“Ар кандай өнүгүүнүн башталышы, -деп белгилеген Ф.Энгельс, -ар бирин карама-каршылыктарга бөлүү, алардын ортосундагы күрөш жана аларды чечүү”. В.И.Ленин төмөнкүчө жазган: “Баримдикти өз ара каршы келүүчү эки карама-каршылыкка бөлүү жана алардын ортосундагы күрөш өнүгүүнүн булагын түзөт. Өнүгүү-карама-каршылыктардын күрөшү дегендик”. Ошентип карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамынын мааниси бардык буюмдарга жана процесстерге ички каршылыктар тийиштүү экендигинде жатат. Анткени, алар өз ара байланышкан жана бири-бирине каршы

келүүчү карама-каршы жактардын жана тенденциялардын биримдигин түзөт. Бул карама-каршылыктардын күрөшү чыныгы буюмдардын жана кубулуштардын кыймылынын, өзгөрүшүнүн, өнүгүшүнүн булагы, себеби болуп чыгат.

Карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамынын маңызы күрөштүн чексиздигинин, карама-каршылыктардын биримдигинин салыштырмалуулугунун принциби болуп саналат. “Карама-каршылыктардын биримдиги (төп келүү, теңдештик, тең аракеттенүү),-деп жазган Ленин, - шарттуу, убактылуу, өтмөлүү, релятивдүү. Өнүгүү, кыймыл чексиз сыяктуу эле күрөш да чексиз”¹. Карама-каршылыктардын биримдигинин салыштырмалуу мүнөзү азырынча ушул зат, ушул кубулуш, ушул сапаттык абал болгон соң анын орду болгондугунда турат. Карама-каршылыктардын биримдиги “убактылуу”, “өтмөлүү”. Анткени, заттардын жана кубулуштардын күрөшү чексиз мүнөзгө ээ. Себеби, күрөш дайыма, бардык шарттарда, заттардын жана кубулуштардын ар кандай сапаттык абалдарында болуп өтөт.

Ошентип, карама-каршылыктардын биримдиги салыштырмалуу, ал эми күрөш чексиз. Өнүгүүнүн булактары чыныгы дүйнөнүн буюмдарынын жана кубулуштарынын өзүндө турат.

Өнүгүү булагынын проблемасын түшүндүрүүдө философиянын тарыхында эки концепция – метафизикалык жана диалектикалык концепция түзүлгөн.

XVIII кылымда механика бир тело башка тело менен кыймылга келтирилгенден кийин чексиз убакыт бою кыймылдаган (же кыймылсыздык) абалда кала берет, кандайдыр бир башка тело аны

¹ Ленин В.И. Чыг. Толук жыйнагы 29-т. 317-б.

БИБЛИОТЕКА
Ошского государственного
университета

ИНВ № 896133

ушул абалдан чыгармайынча ошондой абалда кала берет деп аныктаган. Ньютондун биринчи мыйзамынын мазмуну ушунда жатат. Ал эми муну менен Аристотелдин көз карашы четке кагылган, анын көз карашы боюнча тело аны кыймылга келтирген күч таасир тийгизгенде гана кыймылга келет. Бирок, Аристотелдин жогоруда келтирилген ырастоосу механика тарабынан негизделген болуп чыккан. Механика асмандагы жана жердеги телолордун кыймылына биринчи жолу тажрыйба менен бекемделген теориялык түшүндүрмө бере алган. Андан азыр материя кыймылсыз, б.а. өзүн-өзү кыймылга келтирүү жөндөмдүүлүгүнөн ажыраган, ар кандай материалдык объектинин табигый абалы-толук кыймылсыздык, андан аны сырт жактан түртүү гана алып чыгат деген зарылдык менен тыянак чыгаруу керек эле. Бул көз караш илимпоздордун акылын ээлеп алган. Илим, деп белгилеген Ф.Энгельс, “акыркы сөөк катарында табияттын өзүнөн өзү түшүндүрүлбөгөн, сырттан болгон түрткүнү бардык жерден издейт жана табат”. Ошол доордун ойчулдарынын пикири боюнча бул түрткүнүн “эгедери” кудай гана болушу мүмкүн.

Жалпы жолунан XVII жана XVIII кылымдарда окумуштуулардын жана философтордун басымдуу көпчүлүгү туткан метафизикалык концепция ушундай. Ушундай “кыймыл концепциясында кыймылдын өзү, анын кыймылдатуучу күчү, анын булагы, анын мотиви (же ушул булак сыртка алынып барылат-кудай, субъект, etc) көлөкөдө калат”¹.

Өнүгүүнүн ушул концепциясынын философиялык сындоосу менен XIX кылымдын башында Гегель чыккан, ал “бир нерсе өзүндө гана каршылыкка ээ болсо, ал кыймылдайт” деп далилдеген. Ал мааниси боюнча өнүгүүнүн диалектикалык концепциясын

¹ Ленин В.И. Чыг. Толук жыйнагы. 29-т., 317-б.

түзгөн. Марксизм классиктери бул маселе боюнча Гегелдин идеяларын материалисттик көз караштан башкача түшүнүшкөн. Башкача айтканда алар өнүгүүнүн диалектикалык концепциясын түзүшкөн.

Ушул концепцияга ылайык карама-каршы багытталган аракеттенүүлөр, б.а. тенденциялардын, процесстердин объектисине ич жагынан таандык болгон күрөш анын кыймылынын, өзгөрүшүнүн жана өнүгүшүнүн башкы булагы болуп саналат. Сырттан объектиге тийгизилген таасир да анын кыймылына, өзгөрүшүнө жана өнүгүшүнө аздыр-көптүр сезилерлик таасир көрсөтөт, бирок бул таасирлер экинчилик: алардын өлчөмдөрү жана мүнөзү бир кыйла өлчөмдө өзгөрүлүүчү объектиге ич жагынан таандык болгон кыймылдын булагы менен аныкталат.

Кыймылдын ушул булагынын ролун ич жагынан объектиге таандык болгон негизги, спецификалык, башкы карама-каршылыктардын күрөшү ойнойт.

Диалектикалык концепцияда “башкы көңүл кыймылдын өзүнүн булагын таанып-билүүгө умтулат. Бул концепция “өтө керектүү”, бир гана ал “бир кылкасыздыкка”, “акырындыктын үзгүлтүгүнө”, карама-каршылык айланууга”, эскинин жок болушуна жана жаңынын келип чыгышына ачкыч берет.

Белгилүү болгондой, диалектика үчүн өнүгүү процесси сандык өзгөрүүлөрдүн, алардын өз ара өтүшүнүн биримдиги дегендик болот. Ал эми метафизика өнүгүүнүн жөнөкөй, жалпы жана түбөлүктүү өсүш, дайыма жашаган сапатта жогорулатуу жана төмөндөтүү катары, түшүндүрүп, сапат менен сандын ички өз ара мамилесин этибарга албайт. Андан ары диалектика өнүгүү булагы жөнүндө маселени чечүү менен дүйнө жөнүндө иштелип чыккан бардык билимдин мазмунуна кайрылып, өнүгүү процессинен ички

өздүк күч катары карама-каршылыктардын “күрөшүн” негиздейт. Метафизика-бул булактын өнүгүп жаткан процесстердин чегинен тышкары алып чыгып, ал өнүгүүдөн тышкары кудайда, субъектиде, терең ушул сыяктууларда болот деп түшүнүшөт.

Метафизикалык концепция өнүгүүнүн багыттальшы жөнүндө суроого бир жактуу жооп кайтарат. Өнүгүү процесси жаңы келип чыккан бир абалды кайталоо, б.а. эки учу бириктирилген тегерек боюнча жасалган кыймыл легендик болот. Өнүгүүнүн диалектикалык концепциясы өнүгүүнү айлампа тегерек катары түшүнүүдөн айырмаланып, өнүгүү түшүнүгүн бир кыйла жогорку баскычты басып өтүлгөн баскычтын кайталанышы катары, спираль боюнча өнүгүү катары карайт, ал эми анда жеңүү да, кайталоо да жана жаңынын келип чыгышы да, кайталанбастыктын учуру да бар.

Биз жогоруда белгилегенибиздей, метафизика чыныгы маанисиздик болуп саналбайт. Диалектика үчүн метафизиканын сырткы өтө маанилүү принциптери салыштырмалуу түрдө гана чыныгы болуп эсептелет. Буюмдарды жана процесстерди бири-бири толук ажыратуу эмес, а салыштырмалуу обочолонгондук, алардын толук өзгөрүлбөстүгү эмес, а салыштырмалуу туруксуздугу, кыймыл жана өнүгүү үчүн жогорку чөйрөнүн толук мааниси эмес, а өнүгүп жаткан процесстин өз кыймылы үчүн тышкы айлананын салыштырмалуу мааниси-диалектика принциптердин салыштырмалуу рационалдык мазмунун сактоо менен метафизиканын принциптерин ушундай түшүндүрөт. Марксизмдин негиздөөчүлөрү өнүгүүнүн эки концепциясын карама-каршылык катары карашкан. Бирок, эки концепция тең узак тарыхка ээ экендигин көздө тутуу керек. Алар дайым эле карама-каршылыктар болгон эмес. Өнүгүүнүн метафизикалык концепциясы, өнүгүүнүн диалектикалык концепциясын философияда толук бойдон так

түзүлгөн жана өнүгүүнүн метафизикалык түшүндүрүүсүнө каршы турган учурда гана диалектикалык концепциянын карама-каршылыгы (жана төгүндөө) болуп калат. XIX кылымдын аягында жана XX кылымдын башында дал ушундай болгон.

В.И. Ленин Гегелдин диалектикасынан “ойдун тарыхынын жалпылоосун” көргөн. Бул өнүгүү теориясы катары материалисттик диалектикага, ошондой эле метафизикага тиешелүү. Ошондуктан, өнүгүүнүн диалектикалык жана метафизикалык концепциясын баалоого ачык-айкын – тарыхый жактан мамиле жасоо зарыл.

Өнүгүү концепциясын аныктоо жана алардын диалектикалык жана метафизикалык жактан ар түрдүүлүгүн айырмалоо менен Лениндин байыркы философтордун диалектикасын гана биринчи ар түрдүүлүктүн – тарыхый башталышы деп эсептеген. Бирок, биз мурда белгилегенибиздей, өнүгүү идеясы байыркы окумуштуулар тарабынан жалпы формада гана айтылып, аларда илимий жактан түшүндүрүүгө ээ болгон эмес.

Кыймылдын жана өнүгүүнүн ички булагы карама-каршылыктар жөнүндө ойду биринчи жолу немис мистици Якоб Боме (1575-1642) айткан. Ал факт жүзүндө окшоштуктан айырмалоо аркылуу карама-каршылыкка чейин буюмдардын орноо идеясын, б.а. биримдикти карама-каршылыктарга бөлүү катары өнүгүүнүн диалектикалык концепциясын жана алардын ортосундагы күрөштү баамдаган.

XVII-XVIII кылымдардагы илимде жана философияда өнүгүү теориясынын тармагында диалектика менен метафизиканын карама-каршылыгы али-бери болгон эмес. Түрлөрдү өзгөртүү жөнүндө ошол мезгилдеги окуялар, жалпысынан өнүгүүнүн метафизикалык концепциясынын чегинде калышкан Дидронун,

Линнейдин, Ламарктын эволюциялык түшүнүктөрү ой жүгүртүүнүн диалектикалык ыкмасынын тарыхый даярдыгын жана орун алышын пайда кылган. Дидронун, Руссонун жана XVIII кылымдагы агартуу философиясынын айрым башка өкүлдөрү салттык-метафизикалык түшүнүктөрдүн чегинен белгилүү түрдө чыгышкан. Бирок, өнүгүүнүн диалектикалык концепциясы менен анын карама-каршысынын ортосундагы күрөш XIX кылымда гана кулач жаят.

Метафизика табият сыноочуларда жана философтордо алгачкы ирет кандай формада чыкса, ошол формада үч принципке – дүйнөнүн кубулуштарынын бири-биринен жалпы ажырашына, дүйнөнүн өзүнөн толук өзгөрүлбөстүгүнө, дүйнөнү дайыма өз алдын кайталаган кыймылга келтирүү үчүн зарыл болгон эң алгачкы аракеттенүүгө негизделген. Табият илиминде XVIII кылымда жана XIX кылымдын биринчи жарымында жасалган ачылыштардын натыйжасында Ф.Энгельстин ою боюнча метафизиканын ушул формасы кыйрай баштаган. Ал эми аны жаңы форма алмаштырган. Анын артыкчаланган белгиси өнүгүү идеясын таануу жана ушул өнүгүүнүн маанисин бурмалоо болгон.

Изилдөөнүн ар бир айрым кырдаалында, ар бир айрым тармагында жалпы өнүгүүнүн, байланыштын идеяларын колдонуунун кыйынчылыктары табият изилдөөчүлөрдө диалектикалык жактан ойлоо билгичтигинин жоктугуна барабар катары өнүгүүнүн метафизикалык концепциясынын пайда болушунун түздөн-түз негизи болгон, муну В.И.Ленин “Философиялык дептерлеринде” сындoo анализине кабылдырган. Эгерде мурдагы метафизика дүйнөнү өнүктүрүүнү тааныбаса, анда жаңы метафизика өнүгүү идеясын тааныган же аны тааныбай коюуга болбойт эле. Анткени табият илимин өнүктүрүү табият жөнүндө түшүнүктөрдү кыймылсыз жана сенектенген маани катары

көңтөрүп таштаган жана алардын кадырын кетирген. Ошол түшүнүк инсаният тарыхынын чыныгы жүрүшүнө алып келген.

Метафизиканын пайда болгон формасынын мурдагысынан башкы айырмасы өнүгүү идеясын таанууда-идея өзү, анын мааниси өлтүрүлгөн учурда болгон. XX кылымда (XIX кылымдын аягында да) “өнүгүү принциби менен” “баары келишишет”. Ооба, деп бекемдеген В.И. Ленин, ушул үстүртөн, ойлонулбаган, кокустан, филистердик “келишүү” – ушул өңдүү эле келишүү, аны менен чындыкты муундурушат жана одонолоштурушат”¹.

“Жаңы метафизикалык” усулдун мааниси өнүгүүнүн сапатсыз секириктерсиз жана өтүүлөрсүз анык эволюциялык процесс катары кабыл алынгандыгында, “төңкөрүштүк” секириктердин тарыхта ажыратылган, даярдалбаган, кокустан пайда болгон кырдаал катары таанылгандыгында, андан калса социалдык төңкөрүштөрдүн маанисинин бурмалангандыгында, ички каршылыктардын ар түрдүү тараптары тышкы механикалык өз ара аракеттенүүлөрүнө бириктирилгендигинде жана башкы нерсенин – өнүгүүнүн булагы жана кыймылдоочу күчү катары ички каршылыктардын чечүүчү ролунун төгүндөлгөндүгүндө турат. В.И. Лениндин “бир жактуулуктан эркин түрүндөгү” өнүгүү жөнүндө окуу катары диалектика тууралуу айткан сөздөрдү дал өнүгүүнү “жаңы метафизикалык” таанууга жана түшүнүүгө каршы багытталган. Ленин тарабынан өнүгүүнүн эки концепциясы жана диалектикалык түшүнүүнүн метафизикалык түшүнүүдөн түп тамырынан бери айырмаланышы жөнүндө маселенин коюлушунун өзү бир кыйла өлчөмдө анын коомдук өнүгүүнүн марксисттик теориясын бурмалоого каршы күрөшүнүн натыйжасы болуп саналган.

¹ Ленин В.И. Чыг. Толук жыйнагы 29-т., 229-б.

1. 2. Сандан сапатка өтүүнүн жана өзгөртүүнүн мыйзамы

Сандан сапатка өтүүнүн жана өзгөртүүнүн мыйзамы, анын буюмдардын кыймылынын жана өнүгүшүнүн ички “механизмин” мүнөздөгөндүгүндө, алардын өзгөрүүлөрү эмнеден баштала тургандыгын жана алар эртеби же кечпи эмне менен бүтөрүн көрсөткөндүгүндө турат. Башка сөз менен айтканда бул мыйзам өнүгүү процессинин, эскиден жаңыга өтүү жолдорунун жана формаларынын мүнөзүн ачып берет. Бул мыйзамдын мазмуну жана мааниси анын негизги категорияларынын – “сапаттын”, “касиеттин”, “сандын”, “ченемдин” өз ара байланышын анализдөө аркылуу ачылат. “Сапат” категориясы эң байыркы философиялык категориялардын бири болуп саналат. Буга ар түрдүү мезгилде ар кыл мазмун кошушкан. Сапат өзүнүн категориялык маанисин биринчи жолу Аристотелдин философиясынан алат. “Сапатты, - деп жазган Аристотель, - мен заттар эмненин натыйжасында ушундай деп аталып калганын атаймын”¹. Демек, ал сапаттын астында заттардагы кандайдыр бир башкы, маанилүү нерсени түшүнгөн. Анын натыйжасында ал башкалардан айырмаланат жана чындыкта кандай болсо, дал ошондой болуп саналат. Жалпысынан сапатты ушундай түшүнүү Орто кылым доорундагы философияда да сакталып калган. Жаңы мезгилдин философиясында сапат категориясы ар өңүттөрдөн, көбүнчө сапаттарды “биринчиге” жана “экинчиге” бөлүү көз карашынан каралат. Бирок мааниси боюнча бул мезгилдин философтору “сапат” жана “касиет” категорияларын окшоштуруунун чегинен тышкары чыга алышкан эмес.

Марксизмге чейинки философияда сапат проблемасын диалектиканын позициясынан Гегель тарабынан кыйла терең жана ар тараптуу иштеп чыккан. Баарыдан мурда, Гегель тарабынан

¹ Аристотель Сочинение в 4-томах. М., 1978. С. 72

сапатка берилген кенири белгилүү аныктаманы келтиребиз, бул аныктама анын эмгектеринде бир нече жолу кездешет. “Сапат - биринчи кезекте, - деп жазган ал, - бытие менен кошо аныкталгандык, ошон үчүн бир нерсе өзүнүн “сапатын” жоготкондо ал эмне болсо, андай болбой калат”¹. “Сапат” жөнүндө Гегелдин ушул жана башка айткандарын анализдөө принципте Гегель Аристотелге окшош сапатты айрым тарап катары түшүнгөн, белги аркылуу бул заттын сапаттык аныктама алгандыгын түшүнгөн деген тыянакка алып келет.

Гегель сапат дал ушул табигый буюмга таандык, ал өзүнчө жашай албайт деп бир нече жолу айткан. Бул идея марксизм-ленинизм классиктери тарабынан андан ары өнүктүрүлгөн. Ф.Энгельс сапат заттарсыз жана кубулуштарсыз жашай албайт деп белгилеген. Ал төмөнкүчө жазган: “...сапаттар эмес, а сапатка, андан калса сансыз көптөгөн сапатка ээ болгон буюмдар гана жашашат”¹. В.И.Ленин ар бир зат кандайдыр бир бирөөнө гана эмес, башка касиеттердин, сапаттардын, калган бардык дүйнө менен өз ара мамилелердин жана обочолонуунун санаксыз санына ээ экендигин көрсөткөн. Марксизм-ленинизм классиктеринин бул айткандары зор методологиялык мааниге ээ.

Бирок, ошенткен менен бул канчалык таң каларлык болсо да, материалдык объектинин бир же көптөгөн сапаттарга ээ боло тургандыгы жөнүндө маселе биздин философиялык адабиятта жандуу талкуунун предмети болуп саналат. Көп сапаттуулук идеясынын жактоочулары жогоруда марксизм-ленинизм классиктеринин айткандарына таянуу менен ар түрдүү формадагы, ар түрдүү өз ара аракеттенүүдөгү бир эле ички касиет жана тарап ар түрдүү сапаттар катары чыгат, б.а. зат көптөгөн

¹ Гегель Наука логики М. 1970. С. 216.

аныкталгандыктарга же сапаттарга ээ болуп таанылат деп негизденишет. Ар түрдүү буюмдар гана ар түрдүү сапаттарга ээ болбостон, ар бир айрым зат, ар бир кубулуш ушул заттын, кубулуштун чегинде көптөгөн сапаттарга ээ.

Көп сапаттуулук идеясынын каршылыктары буюмда бир нече ички аныкталгандыктар болушу мүмкүн эмес, ошондуктан көп сапаттуулук да болушу мүмкүн эмес деп эсептешет. Мисалы, авторлордун бири объекттин сапаты анын ички жана тышкы факторлорунун айрым биримдиги болуп саналат, ал эми көп сапаттуулук жөнүндө көп кылышкан учурда бул объектинин көп касиеттери бар, б.а. факт жүзүндө сөз “көп касиеттүүлүк” жөнүндө жүрүп жатат дегендикти билдирет деген түшүнүктө жол табат. Ошентип, анын көз карашы боюнча сапат категориясынын мазмунун касиет менен окшоштурсак, анда көп сапаттуулук идеясына каршы бир нерсе деп айтуу кыйын. Биздин көз карашыбызча, заттын же кубулуштун сапатынын ролунда алардын ар кандай тараптары же мүнөздөмөлөрү, ар кандай касиеттери чыга алышат. Бирок, аларды кароонун бүтүндөй шартында гана ошенте алышат. Бул жобо менен заттын же кубулуштун “көп сапаттуулук” проблемасы өтө бир жактуу чечилет: зат тараптардын жана мүнөздөмөлөрдүн чексиз санына да канчалык ээ болсо, ал “сапаттардын” чексиз санына да ошончолук ээ болот. Ошону менен бирге табият өзүнүн түздөн-түз бүтүндүгүндө таанып-билүүчү субъекттин алдында эч качан “толук бойдон” тура албастыгын көздө тутуу керек. Ар бир зат жана кубулуш айланадагы чындыктын башка заттары жана кубулуштары менен чексиз санда өз ара байланышка жана өз ара аракеттенүүгө объективдүү түрдө кире алат. Бирок, бул чексиздик маанилүү болуп саналбайт. Зат же

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20. С. 547.

кубулуш өздөрү үчүн мүмкүн болгон бардык байланыштарда эч качан дароо боло албайт: бул үчүн жашоонун мүмкүн болгон бардык шарттарынын бир мезгилинде нак болушу зарыл, ал эми бул принципте аткарылбас нерсе. Ошондуктан, ар бир айкын учурда зат байланыштардын жана өз ара аракеттенүүлөрдүн чектелген, акыркы санына гана кирүү мүмкүндүгүнө ээ.

Ошентип, бир эле мезгилде заттын бардык болгон сапаттарын табуу же байкоо практика жүзүндө мүмкүн эмес.

Марксисттик философиялык адабиятта сапат категориясы жөнүндө гегелдик көз карашка жакын пикир айтылат, ага ылайык сапаттын маанилүү кырдаалы заттын бытиеси менен окшош болгон айрым бүтүндүгү, аныкталгандыгы болуп саналат, зат өзүнүн сапатын жоготуу менен мурда кандай болуп саналса, андай болбой калат. Мисалы, “сапат бир буюмду экинчисинен айырмалоого мүмкүндүк берүү, окшоштугу, карама-каршы коюу, салыштыруу, бириктирүү, ажыратуу жана жалпысынан буюмдарды бытиееде гана эмес, практика жүзүндө аң-сезимде да конструкциялоо дегендик”.

Аныктамалардын башка варианттарында сапат касиет түшүнүгү аркылуу касиеттердин жыйындысы, касиеттердин органикалык биримдиги, касиеттердин өз ара бир бүтүндүккө органикалык түрдө байланышкан көптүгү катары аныкталууга тийиш экендиги жөнүндө пикир айтылат. Мисалы, “ушул заттын же кубулуштун бардык касиеттеринин жыйындысы – алардын бүтүндүгүндөгү анын сапаты” дегендик. “Сапат-касиеттердин “бир тутамы” сыяктуу дегендик”. Касиет аркылуу сапатты аныктоого аракет жасоо бир топ каршылыктарга алып келет. Атап айтканда, толук мыйзам ченемдүү суроо келип чыгат: сапат-бул касиет, ал эми касиет-бул сапат болгон соң (же мамиле), анда бул терминдер бир эле түшүнүктү билдирүү үчүн ар түрдүү сөздөр болуп саналбайбы?

Бир катар эгедерлер бул суроого терс жооп негиздөө менен түзүлгөн логикалык кыйынчылыктан чыгууну касиеттерди маанилүү жана маанисиз же негизги жана негизсиз деп бөлүүдөн көрүшөт. Ар бир айрым ыңгайда касиеттердин жыйындысы ачык-айкын сапат болуп чыгат, деп жазат. Ушундай эгедерлердин бири, мындай шарттарда, мындай мамилелерде буюмдардан касиеттер билинет. Бирок, буюм бир мамилелерде, бир шарттарда билинген жана бөлөктөрүндө жоголуп кеткен касиеттер менен бир катарда ушундай касиеттерге ээ, бул касиеттер анда ар кандай мамилелерде, ар кандай шарттарда катышат. Бул касиеттердин жыйындысы буюмдун негизги сапатын пайда кылат. Белгилүү мамилелерде гана буюмду мүнөздөгөн негизсиз сапаттардан айырмаланган негизги сапат аны бардык мамилелерде мүнөздөйт. Ал буюмдан ажырагыс, аны менен бирге келип чыгат жана аны башка буюмга айландыруу менен акыркысынын өзгөрүү процессинде гана өзгөрөт.

Көптөгөн философтор сапат жана касиет категорияларын жакындатууга каршы чыгышат, жакындатуу чектештирет, ал эми кээда алардын окшоштугуна өтүп кетет. Акыркы убакта сапатты элементтердин жана структуралардын биримдиги катары аныктоо жайылтылууга ээ болуп бара жатат. Мисалы, ар кандай объектинин сапатын “ушул объектинин аныкталгандыгын, спецификалуулугун, бүтүндүгүн, туруктуулугун түзгөн элементтер менен структуранын ачык-айкын биримдиги катары” түшүнүү керек. Мындай мамиле жасоого каршы төмөнкүдөй каршылыктар айтылып жатат: сапатты элементтердин жана структуранын биримдиги катары түшүнүү сапат категорияларын “элемент” жана “структура” түшүнүктөрү менен алмаштыруу болуп өтөт. Адамдар сапат жөнүндө “элемент” жана “структура” түшүнүктөрүн билбеген учурда да айтышкан.

Ошентип кеңири адабиятта бул маселе боюнча сапат

категориясынын аныкталмаларынын көптөгөн варианттары мазмуну боюнча бири-биринен айырмаланса да, объективдүү негизге ээ экендиги талашсыз, объективдүүлүктүн көз карашынан айтканда бул категориялардын аныкталмаларынын бардык варианттары бирдей, б.а. алардын ар бири объективдүү чындыктын адамдан тышкары жана ага багыныксыз жашаган бул же тигил түрүнө же тарабына таянат. Бирок, алардын спецификасы жөнүндө маселе келип чыккан учурда ар түрдүү мамилелер ар кандай даражада таанып-билүүнүн заттары катары сапатты анализтөөнүн башка өңүтөрү менен чекти бөлүүгө мүмкүндүк берип, алартын окшошуусуна, логикалык кыйынчылыктарга алып келип, жалпысынан материалисттик диалектиканын категорияларынын тутумун бириктире тургандыгы билинет. “Сапат” жана “Касиет” категориялары жөнүндө бүгүнкү күндө болуп жаткан түшүнүктөрдүн толугураак анализи менен И.Ф.Лукьяновтун “Касиет” категориясынын мааниси аттуу эмгегинен таанышууга болот¹. Ал “сапат” категориясынын бүгүнкү күндө колдо болгон аныкталмаларынын татыктуулугун кемчиликтерин эске алуу менен ушул түшүнүккө өзүнүн аныктамасын берет. “Сапат-бул таанып-билүү затынын кандайдыр бир жагын белгилеген башка заттар менен салыштыруу процессинде анын бүтүн белгиси катары каралган философиялык категория. Биздин көз карашыбызда бул логикалык жактан бир кыйла туура аныктама. Аны биз да сактайбыз.

Буюмдардын мамилелеринен башкаларында кайталанган сапаттык аныкталгандыктар, ошондой эле ушул затка гана таандык болгондору да табылышы мүмкүн. Бир катар заттар кайталанган сапатты биз жалпы сапат деп айтабыз, ал эми сапат ушул затка –

¹ Лукьянов А.Г. Сущность категории “Свойство”. М., 1982

жекеликтерге гана таандык болгон сапатты жеке сапат деп атайбыз. Жалпы сапаттын натыйжасында бул заттар тектеш катары ушул сапатка карабастан биригип кетишет. Ушул жалпы сапатты билдирүү катары бул заттардын бир жалпы аты келип чыгат, ал жалпы түшүнүк деп аталат. Түшүнүктөр төмөнкүдөй: киши, айбанат, дарак, үй, материя д.у.с. Жекече сапаттын натыйжасында бул зат башкалардан айырмаланат. Анткени, алар ушул айкын зат үчүн гана мүнөздүү. Заттардын, кубулуштардын көп түрдүүлүгү дүйнөдө дал ушул жекече сапаттар менен шартталган.

Философиялык ойду өнүктүрүүнүн тарыхынын бүткүл аралыгында касиет категориясы менен тыгыз байланышта каралат. Антан калса, көп учурда касиет тигил же бул (негизги же негизги эмес) сапат катары, ал эми сапат өз кезегинде бул же тигил мүнөздүү же мааниси жок) касиет(касиеттердин биримдиги) катары ачылат.

Инсаният коомунун өнүгүү тарыхы көрсөткөндөй, айланадагы чындыкты практика жүзүндө өздөштүрүүнүн жүрүшүндө адам сырткы дүйнөнүн заттары башка заттар менен белгилүү мамилелерге баруу, өз ара аракеттенүү менен бул же тигил керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн зарыл болгон айрым спецификалык тараптарды жана мүнөздөмөлөрдү табуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болушат деген корутундуга келишкен. Көп ирет кайталануу менен бул жөндөмдүүлүктөр адам тарабынан ушул заттардын касиеттери катары аныкталган. Анын үстүнө инсанияттын практика жүзүндөгү ишинин алгачкы этаптарында заттардын касиеттери заттардын башка заттар менен белгилүү байланышта болгон бул же тигил жактардын жана мүнөздөмөлөрдү табуу жөндөмдүүлүгү катары таанып-билинет. Мисалы, дарактын (материал катары) мом менен өз ара аракеттенүү процесстеринде

дарак адам тарабынан “катуу” деп аныкталган белгилүү жакты же мүнөздөмөнү табат. Дарактын темир менен өз ара аракеттенүү процесстеринде тескерисинче, анын адам тарабынан “жумшак” деп белгиленген тарабы же мүнөздөмөлөрдү табуу жөндөмдүүлүгү табиятта гана эмес, коомго да таандык экендигин акырындык менен билген.

“Касиет” категориясына байыркы грек философтору да белгилүү түрдө көңүл бөлүшкөн. Мисалы, Аристотель бул категорияга ачык-айкын аныктама бербесе да, касиеттин узакка созулган жана салыштырмалуу туруктуу сапаты түшүндүрүлөт, ал өзгөрүүгө “зор кыйынчылык менен” дуушар болот деп белгилеген. Башкача айтканда, касиет Аристотель тарабынан заттын ички, туруктуу, өзгөрүүгө кыйынчылык менен берилген сапаты катары түшүндүрүлгөн.

Гегель өзүнүн эмгектеринде касиет категориясынын чыныгы маанисин ачып бербейт, чындыктын ушул категория менен белгиленген тармагынын мазмунун көрсөтпөйт. Немис ойчулу ар кандай касиет өзүнүн аныкталгандыгынын натыйжасында башка касиеттердин катарында турат, дал ушундай эле ар кандай буюм өзүнүн аныкталгандыгынын натыйжасында башка буюмдардын катарында турат деп белгилеген.

К.Маркстын буюмдардын касиеттери алардын мамилелеринен келип чыкпастан, ушундай мамилелерден гана табылат деген жобосу белгилүү. Бул жобо орчундуу методологиялык мааниге ээ, анткени аны эсепке албай туруп, касиет категориясын туура түшүнүүгө болбойт.

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен төмөнкүдөй аныктама берүүгө болот: “Касиет ичинен таандык болгон объективдүү чындыкты белгилөө үчүн өз ара байланыш жана өз ара

аракеттенүү процесстеринде бул же тигил тараптарды табууга жөндөмдүү философиялык категория”.

Касиеттер маанилүү (зарыл), маанисиз (кокусунан болуучу), ички, тышкы, жалпы, спецификалык, табигый, жасалма деп айырмаланат. Биз “сапат” жана “касиет” категориялары жөнүндө түшүнүккө ээ болуу менен аларды салыштыруу мүмкүндүгүнө ээ болобуз.

Сапат менен касиеттин ортосундагы жалпылык касиеттин сапаттык ролунда (сапаттык белги, маанилүү же маанисиз) чыга алгандыгында турат, б.а. сапат – өзүндө касиетти камтыган бир кыйла кеңири категория. Бул категориялардын ортосундагы айырма белгилүү шарттарда маанилүү түрдө да (мисалы, форма , түс д.у.с), потенциалдуу түрдө да(касиеттер чыныгы мүмкүнчүлүктөр катары), жашаган заттардын ар кандай тараптарынын жана мүнөздөрүнүн сапаттын ролунда чыга ала тургандыгында жатат. Касиет объективдүү чындыктын спецификалуу бир тармагын өз ара байланыш жана өз ара аракеттенүү процесстеринде анын бул же тигил тараптарын табууга жөндөмдүүлүгүн көрсөткөн категория. Ошондуктан, сапат жана касиет категорияларынын ортосундагы кайра өзүнүн баштагы калыбына келүү мамилелери бир жактуу эмес: ар кандай касиет сапаттык белгинин б.а. заттын сапатынын ролунда пайдаланылышы мүмкүн, бирок заттын бардык эле сапаты анын касиети боло албайт.

Биз жогоруда белгилегенибиздей, сапат - буюмдун аныкталгандыгы, ал буюмдун өзүнүн мүнөздүү бөтөнчөлүгүн билдирет жана ушул буюмдун өзү менен төп келет, ал эми сан тетирисинче болот: буюмдардын бүткүл өзүнө мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүнөн алагды болуу жана алар үчүн жалпы болгон

кандайдыр бир касиеттин. мисалы, салмактын же көлөмдүн мааниси боюнча гана аларды салыштыруу керек. Ошондуктан, сан буюмдун өзүнө (кубулушка, бытиеге) айырмасыз (же Гегель айткандай көңүл кош) болгон буюмдун ушундайча аныкталгандыгы катары чыгат.”...Ар кандай жашаган нерсе кандай болсо, ошондой болуу үчүн, жалпысынан накта бытиеге ээ болуу үчүн айрым чоңдукка ээ”,- деп жазган Гегель.

Ошентип, биз сөз бир түрдүү сапаттардын же касиеттердин мамилелери жөнүндө жүргөн учурда сан жөнүндө да айтабыз. Мисалы, “А” кандайдыр бир сапаттык абалды түшүндүрөт. Эгерде ал кайталанса, анда ара катыш орунга ээ болот: $A+A=2A$. Мында “2” саны бир эле “А” сапатты кайталоонун натыйжасында келип чыкты. Эгерде ар түрдүү сапаттар байланышка кирсе, айталы “А”жана “В”, анда 2 саны далил чыкпайт, ара катыш гана орунга ээ болот: $A+B$. Ошентип, “2” саны “А” жана “А” сапаты менен мүнөздөлбөстөн, алардын байланышын чагылдырат.

Сан, чоңдук, фигура, д.у.с. түшүнүктөр сан категориясынын тарабынын же кырдаалынын маңызы болуп саналат. Сан объектинин сандык аныкталгандыгын өздөштүрүүнүн ой менен элестетилген формасы дегендик.

Математикалык аркеттер бир түрдүү чоңдуктар байланышка кирген учурда гана орунга ээ болот. Математикалык операцияларды жүргүзүү үчүн ар түрдүү чоңдуктардын үстүнөн өлчөөнүн ар түрдүү бирдиктерин бир түрдүү бирдиктерге айландырган пропорционалдуулуктун коэффициенттери колдонулат., б.а. аларды өлчөө бирдигинин бир тутумуна кирет. Мисалы, физикада өлчөө бирдигинин СИ жана СГС сыяктуу тутумдары белгилүү.

“Сапат” жана “сан”категориялары байланышкан өз ара

ченемдин жана өнүгүүнүн ар кандай процессинин эки мүнөздөөчү тараптары өңдүү чыгышат. “Кыймылдын формасын өзгөртүү дайыма процесс деп аталат.-деп жазган Ф.Энгельс-кеминде эки телонун ортосунда болуп өтөт. алардын бирөө кандайдыр бир сапаттын кыймылынын (механикалык кыймыл, электр кубаты, химиялык бузулуу) белгилүү санын жоготот. Демек, сан жана сапат мында бири-бирине өз ара жана эки жактуу дал келет”¹.

Эми өнүгүүнүн кандай формада өтөөрүн карап көрөлү. Мында белгилүү мыйзам ченем табылат, анын аракетин биз өзүбүздөй өтө жакшы байкай алабыз. Биз балдардан чоң кишилерге айланабыз. Биринчиден, биздин өнүгүүбүз билинбей, акырын жана бир калыпта өтөт. Дал ошондуктан көптөгөн ата-энелер өздөрүнүн жетилип калган уулдарына жана кыздарына жаш балдар катары мамиле жасашат. Алар маанилүү өтүүнү-балалыктан уландыкка өтүүнү байкашкан жок. Ар бир киши өзүнүн жашоосунун жүрүшүндө жасаган бул өнүгүү эки көрүнүшү бар бирдиктүү процессти түшүндүрөт (“процесс” өзү латын тилинен келип чыккан жана абалдардын ырааттуу алмашуусун, өнүгүүнү, дагы тагыраак айтканда, алга жылууну билдирет). Анын бир көрүнүшү тынымсыз жүргөн өзгөрүүлөрдөн турат, бул өзгөрүүлөр өтө жайбаракат өтөт, ошондон улам араңдан зорго байкалат. Бул өзгөрүүлөр сырткы параметрлерге гана тийиштүү: адамдар чоң болуп калыптанат, алар окушат, билимдерге ээ болушат д.у.с.

Өнүгүүнүн башка көрүнүшү (түрү) эч качан тышкы деп саналбаган, тескерисинче, терең таасир тийгизген жана кишинин мурдагы бүткүл маңызын ичинен өзгөртүүгө дуушар кылган өзгөрүүлөрдөн турат. Биринчилери менен салыштырганда алар өтө тез болуп өтөт. Ошондуктан өнүгүүнүн бирдиктүү процессинин

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Чыг. Жыйнагы 2-т. 365-б.

ушул түрүн тыкан байкоодо ушуга окшогон өзгөрүүлөр болуп өткөн кырдаал жеңил кабыл алынат жана такталат. Турмуштун жаңы мезгилинин башталышы ушундай. Мисалы, уландыктын башталышы ушундай.

Ошентип, биз өнүгүүнүн бирдиктүү процессинин эки түрү(көрүнүшү) бири-бирин алмаштыргандыгын, алардын ар бири бул үчүн башкасы зарыл болгон өбөлгөлөрдү түзгөн учурда келгендигин көрөбүз.

Жалпысынан өнүгүү процесси анын ушул эки түрүнүн бирден же башкасынан эмес, алардын биримдигинен турат. Жаңысы эскисинин ичинен келип чыгат.

Биз өнүгүүнүн бирдиктүү процессинин эки түрүн инсаният коомун өнүктүрүүдөн да табабыз. Өнүгүүнүн жайбаракат, кээде ал тургай таанып-билينген, “кайра куруучулук” формасы көп учурда он жылдыктарга жана кылымдарга созулат, эски коомдук түзүлүштөн жаңысына күтүүсүздөн секирик, түп тамырынан терең төңкөрүш жасоо, эски сапаттын жаңысына өтүшү менен алмаштырылганча ушундай боло берет. Өнүгүү процессинин биринчи түрү сандык, ал эми экинчиси сапаттык өзгөрүүлөрдү түшүндүрөт. Сандык өзгөрүүлөр марксисттик философияда өнүгүүнүн эволюциялык тарабы, ал эми сапаттык өзгөрүүлөр анын төңкөрүштүк тарабы деп аталат. Мында эволюциялык тарап (латын сөзү, өнүгүүнү, жайылтууну билдирет) биринин артынан бири жайбаракат, акырындык менен келген өзгөрүүлөрдүн процессин, ал эми төңкөрүштүк тарап күтүлбөгөн, секирик өңдүү процессти түшүндүрөт. Эволюциялык жана төңкөрүштүк тараптар ар кандай орун алууда жана жоголууда катышат, биз аларды эскини, күнү бүткөндү жеңүүнүн жана жаңынын, өсүүчүнүн жаралышынын керектүү белгилери катары табабыз. Өнүгүү процессинде алар

ажырагыс биримдикти жаратат. Өнүгүүнүн эволюциялык, төңкөрүштүк тарабы өзүнчө баалуу болуп саналбайт. Муну түшүнүү дүйнөдө орнотуу жана жоголуу процессин таанып-билүү үчүн өтө манилүү.

Ошентип, өнүгүү процесси эки негизги формада: буюмдардын сандык жана сапаттык жактан өзгөрүү түрүндө жүзөгө ашырылат. Ал үзгүлтүксүздүктүн (сандык өзгөрүү) жана үзгүлтүктүн (сапаттык өзгөрүү) биримдиги түшүндүрөт. Үзгүлтүксүздүктүн үзгүлтүгү секирикти, башкача айтканда, эскиден жаңы сапатка өтүүнү белгилейт. Өз кезегинде жаңы сапат андан аркы сандык өзгөрүүлөр үчүн, акырындык менен өзгөрүүнүн жана өнүгүүнүн жаңы белгилүү этабы үчүн шарттарды түзөт, ал акырында кайрадан үзгүлтүктөнүп кезектеги секирик болуп өтүп, жаңы сапат пайда болот.

Секирик жөнүндө бир сапаттан башка сапатка өтүүнүн жалпы формасы катары айтуу менен өзүнүн мүнөзү боюнча секириктер ар түрдүү боло тургандыгын эске тутуу керек. Секириктин спецификасы өнүгүүчү заттын же кубулуштун өзөгөчөлүктөрү, ошондой эле анын болушунун жана өнүгүшүнүн шарттары менен аныкталат. Акыркыларын өзгөртүп койгондой эле секириктин формасы, аны жүзөгө ашыруунун ыкмалары жана жолдору кескин түрдө өзгөрөт. Мисалы, жарылуу жана жайбаракат буулануу – бул ушул формалардын бир кыйла кескин түрдө көрүнгөн четки формалары. Энгельс механикада согуу менен ышкоону салыштырган: согуу-бул ышкоо, ал убакыттын бир учурунда бир жерге топтолгон, ал эми ышкоо-бул мейкиндикте жана убакытта чоюлган кичинекей согуулардын көптүгү. Ошентип, баарыдан мурда өнүгүүчү заттын жана кубулуштун жашашынын спецификасы жана шарттары секириктин табиятын, формасын аныктайт.

Табиятта жана коомдо орду бар секириктёрдин көптөгөн

түрүнүн ичинен эки негизги түрдү бөлүүгө болот: 1) жүрүшүндө бир сапаттын экинчи сапатка айланышы тез жана кескин түрдө болуп өткөн секириктер; 2) заттар жана кубулуштар дароо жана бүтүндөй өзгөрбөстөн, сапаттык жана сандык өзгөрүүлөрдүн акырындык менен топтолуу жолу аркылуу өзүнүн айрым тараптарын өзгөрткөн учурдагы акырындык менен сапаттык өтүүнүн формасын түшүндүргөн секириктер. Секириктердин экинчи формасына байланыштуу Ф.Энгельс “Дюрингге каршы” эмгегинде төмөнкүчө жазган. “Бүтүндөй акырындуулукта кыймылдын бир формасынан экинчисине өтүүдө дайыма секирик чечүүчү бурулуш болуп калат”¹.

Өтүүлөр жөнөкөй бөлүкчөлөрдүн, химиялык элементтердин сапаттык айланышы, атомдук энергиянын атомдук жарылуу түрүндө бошотулушу д.у.с. секириктердин биринчи түрүнүн мисалы болуп кызмат кылат. Байыркы орус тилинин азыркы учурдагы орус, украин жана белорус тилдерине айландыруу секириктердин экинчи түрүнүн мисалы болуп саналат.

Секириктер масштабдар боюнча айырмаланат: ири, майда, залкар жана өтө кичинекей. Секириктердин катары боюнча алардын айырмасы жөнүндө айтууга болот: бир кыйла төмөн катар-азыраак терең маанисинде жана бир кыйла жогору катар-бир кыйла терең маанисинде. Кыскасы, секириктер өзүнүн масштабы боюнча да, өзүнүн катары боюнча да, өзүнүн өтүшүнүн формасы боюнча айырмалана алышат.

Ленин айткандай, эскини негизинен жана түп-тамырынан кыйраткан, аны этият, жайбаракат, акырындык менен жасабаган, мүмкүн болушунча аз кыйратууга умтулбаган кайра түзүүнү түшүндүрөт. Башка сөз менен айтканда, революция-бул жаңыны бекемдөө үчүн жол салуу максатын жүзөгө ашыруу жана эскини түп

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20. С. 66.

тамырынан же чукулунан кыйратуу. Илимдеги революциялардын мисалдары: Птолемейдик (геоборбордук) эски окууну түп-тамырынан талкалоо жана анын ордуна коперниктин (гелиоборбордук) окууну бекемдөө.

Революция өзүнүн мааниси боюнча инсаният тарыхынын процесстерине – коомду жана анын рухий турмушун, анын ичинде илимдин тарыхына тиешелүү. Табиятта революциялар жок, бул социалдык түшүнүк. Ар кандай революция-секирик, бирок ар кандай секирик ревлюция эмес. Секирик түшүнүгү революция түшүнүгүнө караганда алда канча кенири. Революция-бул инсаният коомун өнүктүрүүдө секириктин өзгөчө тиби.

Эски сапаттын ордуна жаралган жаңы сапат өзүнүн артынан көрсөткүчтүн, мамиленин жаңы сандык касиеттерди алып барат. Мисалы, акырындык менен кызытуунун натыйжасында сан сапатка өтүп, суу бууга айланат, мындай учурда суунун бардык физикалык касиеттери өзгөрүүгө дуушар болот-бууда алар суюктук менен салыштырганда башкача болуп калат. Секирик менен тыгыздыктын, агуучулуктун, жабышкаактыктын маанилери кескин түрдө өзгөртөт. Алардын сандык жактан мындай өзгөрүшү сапаттык өзгөрүүдөн, суюктуктан бууга өтүүдөн келип чыккан. Ошондуктан, ал сапаттын санга кайрадан өтүшү катары мүнөздөлөт. Дал ушундай эле жаңы химиялык бирикменин пайда болушу(жаңы сапаттык) физикалык жана химиялык касиеттердин маанилерин өзгөртүүгө мажбурлайт. Мына ушунун баары сандык өзгөрүүлөр гана сапаттык өзгөрүүлөргө (аларды мажбурлайт) өтпөстөн, тескерисинче сапаттык өзгөрүүлөр сандык өзгөрүүлөргө (аларды шарттайт) өтөт. Ф.Энгельс мындайча жазган: “Химияны сандык касиеттердин өзгөрүү таасиринин астында болуп өткөн телолордун сапаттык өзгөрүүлөрү жөнүндө илим деп атоого

болот.

Сапат менен сандын өз ара мамилелеринин маселесинде “ченем” түшүнүгүнө орчундуу маани берилет. Бул сөз байыркы грек философторуна да белгилүү болгон. Мисалы, байыркы материалист Фалес мындай деп айткан: “Ченем-эң мыктысы”, ал эми Демокрит: “Эгерде ченемден өтсөн, анда эң жагымдуу нерсе өтө жагымсыз болуп калат”. “Бардык нерседе ченди сакта,-деп айткан байыркы грек акыны Гесиод, -анан өз иштериңди убагыңда жаса”. Байыркы философ-идеалист Платон бул түшүнүккө төмөнкүдөй аныктама берген: “Чен-зыян” менен кемчиликтин аралыгынын ортосу. Христиан теологу Августин (354-430) мындайча жазган: “Чен ушул сапаттын сандык чеги, бул нерсе эмнегедир чон жана эмнегедир кичине боло албайт”.

Ар бир сапат, деп белгилеген Гегель, өзүнүн сандык чектеринде ээ: бул чектерге жетишмейинче ал сакталып турат, ошондон улам бул чектердеги сандык өзгөрүүлөр сапатка карата көңүл кош катары, анын өзгөрүшүн жарата албаган катары чыгышат. Ал эми мындай сандык чекке жетишилгенде башка сапаттын жана сандын тармагына өтүү башталып, анын сапатка таптакыр көңүл кош эместиги, аны менен биримдикте боло тургандыгы табылат. Алардын мындай биримдигин Гегель чен деп атаган.

Азыркы учурда да бул түшүнүктүн көптөгөн аныктамалары да бар. Мисалы “чен”-бул зона. Зонанын чектеринде сандын жана айрым маанисиз касиеттердин өзгөргөндүгүнүн натыйжасында ушул сапат түрүн өзгөртүп, ар түрдүү болуп калат. Ошону менен бирге өзүнүн маанилүү мүнөздөмөсүн сактап калат. “Сапат менен сандын органикалык биримдиги, заттар жана кубулуштар чегинде өзү менен өзү калган, өзүнүн сапатын өзгөртпөгөн чек ара чен деп

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20. С. 337.

аталат”. “Чен сапатты жана санды бирдиктүү бүтүндүккө байланыштырган “үчүнчү мүчө” катары чыгат, ошондой эле, чек аранын маңызы, мында сапат өзүнүн аныкталгандыгынан көрүнөт”. “Чен – сапат менен сандын ара катышы. Мында сандык өзгөрүүлөр сапаттык өзгөрүүлөргө келтирилбейт”. Эми өз мезгилинде Гегель келтирген мисалды келтирип көрөлү. Суунун суюк абалы үчүн нормалдуу басымы, анын өлчөмү 0 градустан + 100 градуска чейинки температура болуп саналат. Бул чектердеги температуранын сандык өзгөрүшү анын сапаттык абалын өзгөрүүгө алып келбейт. Бирок, ушул чектен бул же тигил тарапка чыкканда суу дароо өзүнүн сапаттык абалын өзгөртөт. Кээде ал катуу абалга (муз), башка учурда газ (буу) өңдүү абалга өтөт. Ченди бузуу заттардын жана кубулуштардын сапаттык өзгөрүшүн түшүндүрөт.

Ошентип, сапаттык жана сандык өзгөрүүлөрдүн өз ара өтүү мыйзамынын мазмуну заттарда дайыма боло турган, бирок алардын негизги белгилерин убактылуу гана өзгөртпөгөн, акырындык менен жүргөн сандык өзгөрүүлөр ченде чекке жеткенде сапаттык өзгөрүүлөргө алып келгендигинде турат. Мына ушуга байланыштуу Гегель төмөнкүчө белгиленген: “күнөөсүз өңдөнгөн сандык өзгөрүү митайымдыкты түшүндүрөт, митайымдыктын ары жагынан сапаттык өзгөрүү байкалат.

Бул мыйзам өтө жалпы, философиялык мүнөздү алып жүрөт жана дүйнөгө көз караш милдетин аткарып, дүйнөнү өзүндө “жөнөкөй” бөлүкчөлөрдү, атомдорду, молекулаларды, кристаллдарды, тоо тектерин, планеталарды, планеталар тутумун, галактикаларды, метагалактикаларды камтыган татаал, көп сапаттуу катары түшүнүүгө багыт берет. Алардын баары бири-биринен жөн гана көлөмү, массасы жана башка сандык мүнөздөмөлөрү менен айырмаланбастан, ар кыл сапаттагы

жаралууларды, бытиенин спецификалык, көп кырдуу түрлөрүн түшүндүрөт.

1.3. Танууну тануу мыйзамы

Материалисттик диалектиканын теориясында жана философияны окутуунун практикасында танууну тануу жөнүндөгү мыйзам өзгөчө мааниге ээ.

Бизге белгилүү болгондой, көп мезгилге чейин танууну тануу мыйзамы “атайын мыйзам катары каралып келген эмес. XX кылымдын 50- жылдары бул мыйзамды марксизмге туура келбеген “эски” “гегеляндык” мыйзам деп эсептешкен. Кийинки жылдарда бул мыйзамга болгон кызыгуу өөрчүп, бир канча макалалар жана китептер жарык көрдү. Бирок, бул тема жөнүндө философтордун арасында бирдиктүү ой жок. Ошондуктан танууну тануу проблемасы боюнча философтор жүрүгүзгөн изилдөөлөргө толугураак маалымат берүүнү туура деп эсептедик.

Танууну тануу мыйзамынын мазмунун түшүнүүдө тануу категориясы алгачкы түшүнүк болуп эсептелет. Диалектикада тануу деп эмнени түшүнөбүз? Танууну изилдөөдө негизги түшүнүк каршылык болуп эсептелет. Себеби, каршылыктын өөрчүшү танууну ишке ашырууга алып келет. Бирок, ички каршылыктын болушун тануу процессинин ишке ашкандыгы деп түшүнүүгө жарабайт. Ю.А.Харин белгилегендей, “каршылыкта крама-каршы жактардын өз ара танышын тануудан айырмалай билүү зарыл”¹. Эгерде ички каршылык өнүгүп жаткан системанын бардык мезгилине туура келсе, ал эми тануу процесси системанын өнүгүшүнүн акыркы баскычына туура келет. Башкача айтканда тануу деп ички каршылыктын негизинде кубулуштун башка сапатка

¹ Харин Ю. А. Диалектика социального отрицания. Минск, 1972.

өтүү процессин түшүнөбүз.

“Тануу” менен “секирик” категориялары өз ара кандай катышат? Аларды эки жактуу айырмалай билүү зарыл: 1) секирик менен тануу каршылыктын өнүгүшүндө убакыт аралыгы боюнча; 2) каршылыктын өнүгүү процессинде кайсы мезгил бул түшүнүктөрдө чагылышы боюнча айырмаланат.

Адабияттарда каршылыктын өнүгүү процессинин төмөндөгүдөй баскычтары бөлүп көрсөтүлөт: 1) карама-каршы жактардын алгачкы теңдештиги; 2) биримдиктин карама-каршы жактарга бөлүнүшү; 3) каршылыктын чечилиши. Мына ушул каршылыктын өнүгүшүнүн кайсы учурларында секирик менен тануу ишке ашат?

“Секирик” түшүнүгүндө өнүгүү процессинин төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрү белгилүү: 1) сандык өзгөрүүлөрдүн сапаттык өзгөрүүлөргө алып келиши; 2) өнүгүп жаткан системанын ченеминин бузулушу; 3) сапаттык өзгөрүүнүн болушу; 4) системанын өнүгүшүнүн үзгүлтүккө учурашы.

Ал эми “тануу” категориясы төмөндөгү учурларды өз ичине камтыйт: 1) өнүгүп жаткан системаны жокко чыгаруу, талкалоо; 2) танылып жаткан системанын кээ бир элементтерин сактап калуу; 3) сактап калган мазмунду өзгөртүү жана анын негизинде жаңы сапаттын пайда болушу.

Жогоруда берилген мүнөздөмө боюнча диалектикалык тануунун структурасын төмөндөгүдөй түрдө берүүгө болот:

Философиялык адабияттарда диалектикалык тануунун ар кандай типтерин бөлүп көрсөтүшөт. Өз убагында В.И. Ленин “курулай”, “бекер” тануу жөнүндө айткан. Диалектикалык материализмдин принциптери танууну: 1) объективдүү процесс; 2) бул процессти субъектинин белгилүү түшүнүүсүнүн тиби; 3) субъектинин практикалык же таанып-билүүсүнүн аракети катары карайт.

Тануунун бардыгы диалектикалык болуп эсептелет. Диалектикалык эмес тануу болбойт. Объективдүү тануу процессин субъект тарабынан түшүнүү диалектикалык же метафизикалык болушу мүмкүн.

Танууну метафизикалык түшүнүү төмөнкүчө болот: 1) танууну бытие чөйрөсүнөн чыгарып таштоо; 2) тануунун ар кандай типтерин эске албоо же танууну жөнөкөй эле жокко чыгаруу, талкалоо менен теңдеш кароо; 3) өнүгүү процессинде өтүүчүлүктү абсолютташтыруу. Азыркы философиялык адабияттарда

диалектикалык тануунун төмөндөгүдөй типтерин бөлүп көрсөтүшөт: жокко чыгаруу, алып таштоо жана трансформация.

Деструкция – тануунун бул учурунда эскинин “жакшы жактарын сактап калуу” жок эсебинде. “Деструкция” - кыргызча жокко чыгаруу, талкалоо, бузуу, ж.б. дегендикти түшүндүрөт. *Трансформация* - бул танылган нерсенин, кубулуштун негизин сактап калуучу тануунун бир түрү.

Алып таштоо (снятие) – эскини тануу менен бирге анын жакшы жактарын сактап калуу. “Алып таштоо” термини диалектикалык тануунун мазмунун жакшы ачып көрсөтөт. Алып таштоо (немец сөзү Aufheben) үч мааниге ээ: 1) жокко чыгаруу; 2) сактап калуу; 3) көтөрүү. Бул маанилерден көрүнүп тургандай, диалектикалык тануу, биринчиден, эскини жокко чыгарат; экинчиден, танылган кубулуштун жакшы жактарын сактап калат; үчүнчүдөн, бул мазмунду жаңы жогорку деңгээлге көтөрөт. Ошентип, *тануу* – ички каршылыктардын өнүгүшүнүн негизинде кубулуштардын, предметтердин башка сапатка өтүшүнүн мыйзамченемдүүлүгүн көрсөтүүчү категория.

— Танууну тануу боюнча философиялык адабияттарда ар кандай көз караштар бар. Мисалы, М. В. Воробьев “Танууну тануу мыйзамы жаратылышта, коомдо жана ойлоодо жөнөкөйдөн татаалга, төмөндөн жогору багытталган кыймыл” өңдүү деп түшүндүрөт. Кээ бир авторлор танууну тануу мыйзамынын маңызы диалектиканын төмөндөгү элементтеринин биримдигинин негизинде ачып көрсөтүшөт: алып таштоо, трансформация, деструкция, алга умтулуучулук, төмөнкү деңгээлдин кээ бир касиеттери кайталанып көрүнүшү, өтүүчүлүк, үчтүк (триада) ж.б.

Бул мыйзамды кароодо *үчтүк* (триада) маселеси негизги орунду ээлейт. Философиянын тарыхында *үчтүк* (триада)

маселесине көп көңүл бурушкан. Үчтүкө (триадага) өзгөчө көңүлдү көбүрөөк бурган Гегель болгон (тезис- анти тезис- синтезис.). Гегель боюнча түшүнүктүн өнүгүшү тануу жана танууну тануу аркылуу жүрөт. Бул абсолюттук идеянын өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүү процесси.

Материалисттик диалектикада үчтүктү(триаданы) дүйнөдө болуп туруучу чыныгы факт катары карайт. Ф.Энгельстин жаратылышта жана өнүгүүдө Гегелдик схема: танууну тануу көп учурайт деп белгиленген.

Биздин адабияттарда үчтүктү(триаданы) танууну тануу мыйзамы менен болгон байланышы жөнүндө ар кандай ой жүгүртүүлөр бар: 1) үчтүк(триада) -танууну тануу мыйзамынын аракетинин формасы; 2) “үчтүк(триада) тануунун бир формасы”; 3) “танууну тануу” мыйзамын үчтүкө(триадага) кайрылбай эле мүнөздөсө болот.

“Үчтүк” кубулуштун сандык жагын көрсөтүп, танууну тануунун мазмунун мүнөздөөдө “үч” деген “сан” сырттан киргизилгендей болуп көрүнөт. Чындыгында өнүгүү процессинде үч деген санга негиздеп санаса болот. Ошондой эле башкача караса да болот. Үчтүктү(триаданы) издөөдө өнүгүүнүн үч баскычын өз алдынча кароо көпчүлүк убакта чыныгы процессти одоно схемалаштырууга алып барат.

Үчтүк(триада) диалектиканын сырткы жагы катары, каршылыктын өнүгүшүнүн формасы деп кароо туура болуп эсептелет. Себеби Гегелдин диалектикасында “каршылык бул биринчи тануу , ал эми каршылыктын чечилиши экинчи тануу”. Бул жерде үч учур ачык көрүнөт: теңдештик (карама-каршы жактардын биримдиги); каршылык; каршылыктын чечилиши (танууну тануу).

Азыркы мезгилдеги адабияттарда өнүгүүнүн үчтүк(триада)

формасынын аракетин физика, химия, биология, социология илимдеринде изилденип жатат. Бул лекциялык курста биз физика илиминин мисалында танууну тануунун илимий таанып – билүүнүн өнүгүшүндөгү өзгөчөлүгүн карайбыз.

Бизге белгилүү болгондой, физиканын тарыхынын узак мезгили дүйнөнүн механикалык сүрөттөлүшүнүн негизин Ньютондун механикасы түзгөн. Физиканын тарыхында кийинки сапаттык жаңы мезгил – бул классикалык электродинамика. Электродинамиканын өнүгүшү бири - бири менен өтүүчүлүк байланышта болгон бир канча этаптарды басып өтөт. Электродинамиканын өнүгүшүнүн биринчи этабы Кулондук электростатикасы болуп эсептелет. Бул мезгилде физикалык ойлоо классикалык механиканын теориялык принциптерине негизделген. Экинчи этап – Фарадейдик- Максвелдик. Бул этапта теориялык корутундулоолор жаңы физикалык принциптердин (энергиянын сакталуу жана айлануу принциби жана жакындан аракет этүү принциби) негизинде түзүлөт. Үчүнчү этап – бул Лоренция теориясы. Бул этапта жаратылыштын электромагниттик кубулушунун эфирдик- атомдук көз караштарын синтездөө болуп саналат.

Эгерде Кулондун электродинамиканы - T_1 , Фарадейдик – Максвелдик электродинамиканы – T_2 , Лоренцтин электрондук теориясын – T_3 деп белгилесек, анда таанып – билүүнүн жалпы схемасы төмөндөгү көрүнүштө болот.: $T_1 - T_2 - T_3$.

Мында T_2 (көз караштар, идеялар, концепциялар) T_1 теориясын танат. Ал эми T_3 теориясы T_2 теориясын танат, ошону менен бирге T_1 теориясындагы кээ бир идеяларды сактап калат.

Ошентип Кулондук электродинамика ички каршылыктардын негизинде Фарадейдик электродинамика тарабынан танылат.

Таанып – билүүнүн кийинки өнүгүшүндө Фарадейдик электродинамика жаңы тажрыйбалык фактыларды түшүндүрүүдө тарыхый жактан чектелген болгондуктан, аны Лоренцтин теориясы танат. Мында электрондук теория танууну тануу этабы болуп эсепелет. Башкача айтканда, Лоренцтин электрондук теориясында кулондук жана фарадейдик электродинамиканын теориялык көз караштары бириктирилип синтездөө этабы ишке ашат (T_1 - T_2 - T_3).

Жогоруда келтирилген мисал – таанып-билүү теориясынын өнүгүшүнүн үчтүк(триада) формасы. Өнүгүүнүн үчтүк(триада) формасын башка илимдерден да байкаса болот.

2. Диалектиканын категориялары

Кубулуштардын жалпы өз ара байланыштары жөнүндөлөгү идея диалектикада маанилүү орунда турат. Буюмдардын, окуялардын байланышкан фактысынын өзүн байкоо көп татаал эмес: турмушта мунун толгон токой мисалдары бар. Практиканын негизинде ишке ашып жаткан таанып-билүүнүн өнүгүш жараянында инсан айлана-чөйрөнүн улам жаңы касиеттерин жана байланыштарын таба баштайт, кубулуштар дүнүйөсүнө тереңирээк сүңгүп кирет, ылайыктуу түшүнүктөр аркылуу эң эле жалпы, бардык материалдык түзүлүштөргө, тышкы дүйнөнүн бардык кубулуштарына тиешелүү болгон касиеттерди жана байланыштарды баамдай, бөлүп чыгарат жана көрсөтө баштайт. Атап айтканда, мындай касиеттер жана белгилерге төмөнкүлөр кирет: кыймыл, мейкиндик, мезгил, себептүүлүк, мыйзамченемдүүлүк ж.б. Бул өтө жалпы касиеттер жана байланыштар материалдык түзүлүштөрдүн ажыралгыс мүнөздөмөсү материянын сапаттары (атрибуттары), башкача айтканда анын жашоосунун эң жалпы формалары болуп саналат.

Ал эми алар аркылуу аң-сезимде чагылдырылган түшүнүктөр болсо философиялык категориялар деп аталат.

Ошентип, философиялык категориялар бытиенин бардык кубулуштарына тиешелүү касиеттерди жана байланыштарды, башкача айтканда бытиенин универсалдык байланыштарын чагылтып, бул байланыштарды таанып-билүүнүн формасы болуп саналат.

Объективдүү чындыкта бардык буюмдар, кубулуштар өз ара байланышта жана өз ара аракетте болушат, белгилүү шарттарда бири-бирине өтүп кетет. Ошол себептен чындыкты чагылдырып турган бул категорияларда өз ара байланышта, өз ара көз каранды, кыймылдуу, ылайыктуу шарттарда бири-бирине өтүп турууга тийиш. Ушундай учурда гана алар буюмдардын чыныгы абалын чагылдыра алышат. Эгерде бул айтканыбыз чын болсо, анда категорияларды окуп-үйрөнүү алардын өз ара байланышын, өз ара бири-бирине өтүшүн, аларды бир системага келтирүүнү ондоо милдетин коет.

Категориялардын өз ара байланыш проблемасы философиянын тарыхында көрүнүктүү орунду ээлеген.

Категорияларды белгилүү системага келтирүүгө биринчи болуп байыркы грек философу Аристотель аракет жасаган. Бирок анын классификациясы башынан аягына формалдуу-логикалык принциптерге негизделген жана ошондуктан категориялардын чыныгы өз ара байланыштарын кайра жарата алган эмес, анын үстүнө ал ошол учурда белгилүү болгон категориялардын бардыгын камтыган эмес.

Аристотелден кийин немис философу И.Канттын категорияларга берген классификациясы ошол эле кемчиликтерге ээ болчу: анын негизинде ошол эле формалдуу-логикалык принциптер

жаткан, категориялар толугу менен келтирилген эмес жана конус айкалыштардан турушкан. Категориялар реалдуу буюмдардын чагылышынын өзгөчө формасы деп эсептеген Аристотелден айырмаланып, Кант категорияларды ой жүгүртүүнүн субъективдүү формалары деп жарыялады. Демек, категориялар аң сезимде ар кандай тажрыйбага чейин эле бар, башкача айтканда алар “априор” даяр турушат, тажрыйбага баш ийишпейт жана алардан мурда пайда болушат.

Категориялардын өз ара байланышы проблемасынын чечилиши толук бойдон Гегелдин философиясында берилген. Аң сезимдин закондорун бүткүл дүйнөгө тарата албаганы үчүн Кантты идеалисттик позициядан сындатып, Гегель категорияларды кыймылда жана өнүгүүдө, келип чыгышында жана калыптанышында көрсөттү. Бирок категориялар анын түшүндүрүүсүндө таанып-билүү жараянынын баскычтары катары эмес, абсолюттук идеянын өнүгүү баскычтары катары каралган. башкача айтканда Гегель категорияларды объективдүү идеализмдин позициясынан караган. Буга карабастан ал өзүнүн категориялар системасында көптөгөн терең жалпы мыйзамченемдүүлүктөрдү жана байланыштарды иштеп чыкты.

Категориялардын өз ара байланыш проблемасы марксисттик-лениндик философияда өзгөчө орунду ээлейт. Саясий экономияга ылайыктап, аны К.Маркс “Капиталда”, В.И.Ленин болсо философияга ылайыктап иштеп чыгышты.

Категориялардын өз ара байланышын ойдун, идеянын чыгармачыл активдүүлүгүнөн чыгарган Гегелден айырмаланып, Ленин категорияларды айлана-чөйрөнү чагылтуунун жалпы формалары жана таанып-билүүнүн жана практиканын өнүгүшүнүн баскычтары катары караган.

Чындыгында категориялардын өз ара байланышы бытие менен таанып-билүүнүн мыйзамченемдүүлүгүнөн, алардын өз ара мамилесинен келип чыгат. Бул болсо чындыктын белгилүү ылайыктуу жактарын жана байланыштарын чагылдырат, таанып-билүүнүн ылдыйкы баскычтарын жогоркуларына көтөрүлүшүнүн зарыл экендигин көрсөтөт.

Категориялар - бул таанып-билүүнүн маанилүү пункттары. Категорияларды маанилүү пункттар, таанып-билүүнүн баскычтары катары элестетүү алардын логикалык ой жүгүртүү катары методологиялык ролун түшүнүүгө алып келет. Ой жүгүртүүнүн формалары катары категориялар белгилүү, тажрыйбада бар нерселерди андоонун негизи жана ошондой эле жаңы проблемаларды коюунун логикалык жолу болуп эсептелет.

Аталган жобону түшүнүү үчүн "Материализм жана эмпириокритицизм" эмгегиндеги XIX кылымдын аягы -XX кылымдын башындагы физикадагы кризистин маңызын ленинче анализине кайрылалы.

XIX кылымдын аягы -XX кылымдын башында физикада бир катар улуу ачылуулар болду (рентген нурларынын, радиоактивдүү элементтердин, электрондун жана башкалардын табылышы). Бул ачылуулар болсо категориянын түзүлүшүнө, атомдорго, химиялык элементтерге, убакыт жана мейкиндик боюнча эски физикалык элестердин негиздерин олку-солку кылып салды. Бул ачылууларды салттык классикалык түшүнүктөрдүн аппаратын колдонуу менен түшүндүрүү мүмкүн эмес эле. "Жаңы физика,- деп жазган Ленин,- анын кыймылынын жаңы формаларын таап, ыңгайы келгенде эски физикалык түшүнүктөрдүн ордуна философиялык маселелерди койду"¹. Физика эски түшүнүктөрдү жаңылары менен

¹ Ленин В.И. Полн. Собр. Соч. Т. 18. С. 295.

алмаштырууну талап кыла баштады.

Буга байланыштуу Ленин “материя” сыяктуу фундаменталдуу категорияны иштеп чыгууга өзгөчө көңүл бурду. Идеалисттердин “материя” түшүнүгү эскирди деп жарыялоого болгон аракеттерине жооп катары төмөнкү пикирди айткан: “Түшүнүк “эскириши” мүмкүн деп айтыш баланын былдырашына барабар, бул модалуу реакциялык философиянын далилдерин маанисиз кайталоо. Эки миң жыл ичинде материализм менен идеализмдин күрөшү эскириши мүмкүн беле? Ал эми дин менен илимдин күрөшүчү? Объективдүү чындыкты тануу жана моюнга алуучу?¹. Философиялык билимдин бул сыяктуу түшүнүктөрү принципалдуу түрдө эскирбейт, аларда философиянын өнүгүшүнүн натыйжаларынын кебелбес туруктуулугу көрүнүп турат. Философиялык категорияларды эки топко бөлсө болот: накта диалектикалык (классикалык диалектикалык жуптар) жана “материя”, “кыймыл”, “өнүгүү”, “мейкиндик”, “убакыт”, “чагылдыруу”, “касиет”, “мамиле”, “байланыш” жана башка ушул сыяктуу категориялар.

Эгерде экинчи топтогу категориялар бытиенин эң эле жалпы касиеттерин, материянын өзүн, анын сапаттарын (атрибуттарын) көрсөтсө, башкача айтканда дүйнөнү бүтүндөй, анын материалдык биримдүүлүгүн таанып-билүүгө көмөктөшсө, биринчи топтун категориялары болсо карама-каршылыктардын биримдиги жана күрөшү мыйзамынын аракеттери менен объективдүү реалдуулук жана таанып-билүү детерминацияланган экенин билдирет жана предметтер жана кубулуштардын ар түрдүү тараптарынын арасындагы эң эле жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдү, байланыштарды жана мамилелерди чагылдырат. “Айгышкан” карама-каршы түшүнүктөрдү диалектиканын ырааттуу

¹ Ленин В.И. Полн. Собр. Соч. Т.18. С. 131.

категориялар тобуна тизүү (классикалык диалектикалык жуптар) кубулуш, жараяндардын карама-каршы жактарын таанып-билүүгө жардам берет. Алар жуп же өз ара салыштырмалуу категориялар деп аталышат.

Буларга: жекелик жана жалпылык, маңыз жана кубулуш, форма жана мазмун, бүтүн жана бөлүк, система, структура жана элемент, себеп жана натыйжа, кокустук жана зарылдык, мүмкүндүк жана чындык сыяктуу категориялар кирет.

Бул категориялардын мамилелеринин диалектикалык мүнөзү, карама-каршы, бирок бири-бири менен ажырагыс байланыштагы түшүнүктөрдөн, алардын биримдигинен, бири-бирине өтүшүнөн, өз ара аракеттеринен көрүнөт. Айкалышып, өз ара бирин-бири толтуруп отуруп, диалектиканын категориялары жандуу кыймылдуулукту, бытиенин өткөөлдүгүн, карама-каршылыгын чагылтууга жөндөмдүү универсалдуу түшүнүктөрдүн кыймылдуу тармагын түзүшөт. Бири-бири менен ушундай мамиледе каралган диалектиканын жуп категориялары жөн эле түшүнүктөр эмес, закон катары да эсептелинишет. Мыйзам - бул кубулуштардын ортосундагы зарыл, жалпы, туруктуу байланыш экени белгилүү. Кубулуштардын "айгышкан" тараптарынын ортосундагы эң жалпы байланыш жана мамилелерди чагылдырып, диалектиканын категориялары диалектиканын негизги эмес мыйзамдары катары эсептелишет. Эгерде диалектиканын негизги мыйзамдары өнүгүүнүн булагын, кыймылдаткыч күчтөрүнүн түрткүсүн, багытын, формаларын таанып-билүүнүн шарапаты менен өнүгүү жараянынын татаал, көп кырдуу, көп түрдүү негизги мазмунун ачып көрсөтсө, жуп категориялар өнүгүү жөнүндөгү диалектикалык окууну байытат жана диалектика мазмуну боюнча өнүгүү жөнүндөгү эң эле терең жана бир жагдайлыктан азат окуу катары

чыга келет.

Мыйзамдардын, категориялардын байланышы жана өз ара аракетин экендиги диалектиканын категориялары менен мыйзамдарынын өз ара байланышын дагы бир жолу ырастайт. Кала берсе, түшүнүк өзү категория болуп саналат. Бул бир жагынан. Экинчи жагынан, кээ бир категориялар өзүлөрү да мыйзам болушат. Мисалы, себептүүлүк категориясы философиянын эң орчундуу принциптерин билдирген чындыктын универсалдык мыйзамы. Дүйнөнүн объективдүү диалектикасын чагылдырып, диалектиканын категориялары жана закондору айлана-чөйрөнү таанып-билүүнүн жана кайра түзүүнүн эң жалпы методу болуп кызмат кылат. Таанып-билүүнүн тарыхы жаратылыштагы кандайдыр жалпылыкты бөлүп чыгаруудан башталат жана адегенде жалпы түшүнүктөр жана категориялар аркылуу билинет. Алардын негизинде бытиенин жана ойлонуунун белгилүү принциптери калыптанат. Андан нары таанып-билүү иштеп чыккан категориялар жана принциптерге жана өнүгүп жаткан тажрыйбага таянган таанып-билүүчү ой биздин дүйнө жөнүндөгү билимибизди тартипке келтирүүчү фундаменталдуу жоболорду, мыйзамдарды калыптайт.

Философиялык категорияларды окуп-үйрөнүү “түшүнүктөрдү колдонуу чеберчилигин”, категориялык ой жүгүртүүнүн өнүгүшүнө түрткү берет. Себеби конкреттүү илимдердин бардык материалы категориялардын жардамы менен аңдалат. Категориялар ойлонуунун уюштуруучу, ошол эле убакта мазмундун принциптери болуп саналат.

Ар бир илим изилдөөнүн объектилеринин касиеттерин жана маңызын үйрөнүүгө жардам берчү өзүнүн тарыхый куралган түшүнүктөрүнө ээ. Белгилүү тармакта негизги, эң эле жалпы түшүнүктөр болгону менен жеке илимдердин категориялары баары

бир салыштырма кууш, конкреттүү кубулуштарды билдирет. Алардын аз гана бөлүгү практикада өтө кеңири колдонулат. Бул өзүн билдирүү үчүн атайын терминдерден эмес, оозеки тилдин сөздөрүнөн турган түшүнүктөр. Мисалы: “суюктук”, “күч”, “басым”, “чыналуу”, “каршылык көрсөтүү”, “сан”, “өсүмдүк”, “тоо”, “дарыя” жана башка ушул сыяктуу. Ал эми жеке илимдердин көпчүлүк категориялары жалаң тар, кесиптик мазмунга ээ, өзгөчө терминдер менен билдирилет жана илимий тилдин чегинен сырткары аз колдонулат. Буларга, мисалы, “катет”, “галоген”, “баяндооч”, “мутант”, “сюжет”, “эпилог”, “штамп”, “инфльтрация”, “жанр”, “кульминация”, “композиция”, “цитоплазма”, “мезон” жана башка түшүнүктөр кирет.

Мындан айырмаланып, философиянын категориялары адамзатты анын ишмердүүлүгүнүн ар кадамында коштоп, көлөкөдөй ээрчип жүрөт. Мисал катары төмөнкү салыштыруунун келтирели: “Сөз түркүмдөрү” түшүнүгүн тил илиминен башка, “катет” түшүнүгүн геометриядан башка, “новелла” түшүнүгүн адабият таануу илиминен башка тармактарда дээрлик колдонбойбуз. Ал эми зарылдык жана кокустук, мүмкүндүк жана чындык, себеп жана натыйжа, кыймыл сыяктуу философиялык категорияларды ар бир илимде гана эмес, күндөлүк турмушубуздун көрүнгөн булуң-бурчунда пайдаланууга жөн эле мажбурбуз. Кыскасы, буларсыз коомдук практика жок. Демек, философиянын категориялары эң эле жалпы мүнөзгө ээ.

Философиялык категориялардын өзгөчөлүгү - жеке илимдерде алар өзүлөрүнүн түздөн-түз, туура формасында эмес, ошол илимдердеги ылайыктуу түшүнүктөр аркылуу пайдаланылат. Мисалы, “Кыргыз мамлекети”, “демократиялык мамлекет” жана “мамлекет” деген түшүнүктөрдө жекелик, өзгөчөлүк, жалпылык

категорияларынын өз ара мамилеси өзгөчө чагылдырылат. Ошентип, ар кандай атайын илимий түшүнүк кандайдыр бир, көбүнчө бир нече философиялык категориялардын көрүнүшү болот жана дал ушул жагдайда философиянын категориялары илимий билимдин өсүшүнө негизги таасирин тийгизет.

Айрым илимдердин өнүгүшүнүн мөмөлөрүн өзүндө дайыма топтоп отуруп, философиянын категориялары ошону менен бирге өз мазмунун да байытат. Алар өзүнө жалаң эле табигый илимдердин эмес, коомдук илимдердин да тажрыйбасын алат. Эгерде философиялык категориялардын мазмунунда адам коомунун, ал аркылуу бизге таанымал болгон жаратылыштын өнүгүүсү барабар эсепке алынбаса, философия илими жемиштүү боло албайт.

2. 1. Жекелик жана жалпылык

Жекелик-өзүнүн мейкиндик, мезгилдик жана башка касиеттери боюнча башка предмет, кубулуш, жараяндардан айырмаланып турган бөлөк предмет, кубулуш, жараянды мүнөздөп туруучу философиялык категория. Ушул буюмга гана мүнөздүү болуп, башка буюмдарда жок касиеттер жекеликти түзөт. Ошентип, бир гана буюмга таандык нерсе- бул жекелик.

Ар бир предмет, кубулуш, окуя дайыма жеке. Бирок, категория катары жекелик сөзсүз эле бир гана предмет жөнүндөгү билимди өз ичинде камтышы шарт эмес. Мындай билим структурасы, функциялары, келип чыгышы боюнча ажырагыс бүтүндү түзгөн көп предметтерден турушу мүмкүн. Бул мааниде жекелик түшүнүгүнө, мисалы, Күн системасы жана Галактика да кирет: биринчиси биздин Галактикага кирген башка системалардан, экинчиси башка галактикалардан айырмаланып турат.

Бирок материянын бөлүгү, анын көптөгөн түзүлүштөрүнүн бири катары ар бир буюм, кубулуш материянын кыймылынын жана өнүгүшүнүн жалпы мыйзамдарына баш ийет жана башка буюм, кубулуштарда кайталанчу көптөгөн касиеттерге ээ. Буюм, кубулуштарда кайталанчу, көп буюм, кубулуштарга таандык нерсе жалпылыкты түзөт.

Жалпылык - жеке предметтердин объективдүү окшоштуктарын, алардын кээ бир жагдайда бир типтүүлүгүн, кубулуштардын бир эле топко же жалгыз байланыштар системасына таандыгын чагылдырган категория.

Ошентип, жалпылык жана жекелик айрым предмет, кубулуштардын ар түрдүү жактарын, касиеттерин көрсөтөт.

Жекелик жана жалпылыктын эриш-аркак проблемасы философиянын тарыхында ар башкача чечилип келген. Бул маселени чечүүдө эки багыт- *реализм* жана *номинализм* бөлүнүп чыккан.

Реализмдин көз карашына ишенсек, жалпылык өз алдынча, жекеликке баш ийбей жашайт. Болгондо да жалпылык ар башкача түшүндүрүлөт. Бир түшүндүрүү жалпылыкты идеалдуу, рухий идеалдын маңыз түрүндө жашайт, дейт. Башка бир түшүндүрүү болсо жалпылык- материалдуу, өзгөрбөс, баары жокту ээлеген, өзүнө окшош масса же предметтердин тобу түрүндө жашайт, деп ырастайт.

Жалпылыкты идеалдуу деп эсептегендердин бири байыркы грек философ-идеалисти Платон болгон. Анын пикиринде, жалпылык идеялар, идеалдык маңыздар, жалпы түшүнүктөр түрүндө жашайт.

Байыркы грек философтору Ксенофан, Парменид, Зенон жашоонун материалдык формасын жалпылыкка оодарып коюшкан.

Эмпедокл болсо жалпылыкты айрым заттар - суу, жер, жалын деп эсептеген. Орто кылым философу Распелин Сувассонский жалпылыкты топ, индивидуал предметтердин классы түрүндө элестеткен.

Реалисттердин пикиринче, жекелик же таптакыр жок же болсо да аны жалпылык пайда кылат жана убактылуу туруксуз, ал эми жалпылык туруктуу жана түбөлүктүү болуп эсептелет. Жекеликти байыркы грек философтору-элейликтер биротоло танышкан. Тышкы дүйнөнүн биз байкаган ар түрдүүлүгүн алар жөнөкөй көзүбүзгө көрүнгөн, сыяктанган нерсе, фантазиябыздын мөмөсү деп жарыялашты. Платон жекеликти көлөкөлөрдүн дүйнөсү деп эсептеген. Бардык жашап турган нерселерди ал жалпы идеяларды “идеалдуу маңыздарды” түзгөн “реалдуу дүйнө” жана жеке сезимдүү буюмдардан турган жана идеялар реалдык дүйнөсүнүн көлөкөсү болгон “реалдуу эмес дүйнөгө” бөлгөн.

Жекеликтин бар экенин моюнга алган, бирок аны жалпылык пайда кылат жана ал убактылуу, өтмө деп эсептегендердин арасында орто кылым философу Ансельм Кентерберийский, немис философу Гегель ж.б. болгон. А.Кентерберийскийдин пикиринде жалгыз, өзгөрүлбөс кудай жана ал жараткан рухий маңыздар гана түбөлүк жашайт. Жеке буюмдар убактылуу, ылайык келген ойлор менен кошо аларды жаратат. Бул ойлор жасалган буюмдардын прообраздары болот.

Гегелдин оюнча, адамдын аң сезиминен жана табияттан көз карандысыз, жалпы эле адам жана жаратылышка чейин түбөлүктүү абсолюттуу идея, “таза ой” жашап келген. Өнүгүп отуруп, ал “өз ичинде жана өзү аркылуу” адегенде өтө жалпы түшүнүктөрдү жаратты, кийин барып өзүнүн “бөтөн бытиесин” -жаратылышты иштеп чыкты жана айрым материалдык буюмдар, предметтер

түрүнө жана башталы.

Бул маселени азыркы доордогу англис философу Уайтхед да ушуга окшош чечүүдө. Жалпы идеалдуу маңыздар (жалпылык), анын пикиринче, түбөлүктүү, өзгөрүлбөс, мейкиндиктен жана мезгилден тышкары кандайдыр жерде жашайт. Жалпы идеалдык маңыздардын мейкиндик - мезгилдик өтүшү менен жеке буюмдар келип чыгат, ал эми аталган маңыздар бул сезим дүйнөсүн таштап, аркы идеалдуу дүйнөгө кайтып келишери менен жеке маңыздар жоголот.

Реализм менен катар философиянын тарыхында карама-каршы агым- номинализм келип чыкты, өнүктү. Ал: чындап реалдуу жекелик, жеке буюмдар гана объективдүү дүйнөдө жашайт, деп ырастайт.

Жалпылык объективдүү чындыкта реалдуу жашабайт. Ал адамдын ой жүгүртүүсүнүн жемиши, адамдардын акылында, аң-сезиминде "ысым", бир катар жеке предметтердин аттары катары гана жашайт.

Реалдуу түрдө жалаң жекелик жашайт, деген пикирди баары колдогону менен алар жекеликтин жашоо формасы боюнча маселеде келишпөөчүлүккө дуушар болушкан. Бирөөлөрү, мисалы, Расцелин, В.Оккам, Р.Мидлтонский жекелик айрым материалдык буюмдар түрүндө жашайт дешсе; экинчилери (Беркли)-жекеликтин жашоо формасы деп сезимди жарыялашты, үчүнчүлөрү (Лейбниц) жекелик индивидуалдык өзгөчө рухий атомдордун - "монаддардын" түрүндө жашайт деп далилдөөгө аракеттенишет.

Азыркы замандын Марксисттик эмес философиядагы номиналисттик көз карашты семантик философиянын Чейз, Уэлпол, Хьюг, Кейзер сыяктуу өкүлдөрү жактап келатышат. Мисалы, Чейз жана Уэлпол жалпы түшүнүктөр эч нерсени

чагылдырышпайт. болгону адамдардын башын айландырышат. ар түрдүү түшүнбөстүктөрдү жана конфликтерди пайда кылышат. деп эсептешет. Номинализмдин позициясында философиянын неопозитивизм багыты да турат (Р.Карнап, Айер, Б.Рассел, Л.Витгенштейн ж.б.) Неопозитивисттердин оюнча, жалпы түшүнүктөрдү “верифицировать” этүү мүмкүн эмес, башкача айтканда эмпирикалык жол менен текшерип болбойт, ошондуктан алар маанисиз. Ушуга байланыштуу “фашизм”, “жумушсуздук”, “тынчтык үчүн күрөш”, “демократия үчүн күрөш” сыяктуу түшүнүктөр да маанисиз деп жарыяланууда.

Жалпылык менен өзгөчөлүктүн диалектикасын догматиктер жана ревизионисттер танышат. Догматизм жалпылыкты абсолютташтырып, өзгөчөлүктү четке кагат, эски схема жана жоболорду колко кылат, аларды жаңы шарттардын өзгөчөлүктөрүнө ылайыктап, чыгармачыл өзгөртүүнүн зарылдыгын түшүнбөйт.

Ревизионизм, тескерисинче, өзгөчөлүктү абсолютташтырат да, жалпылыкты танат. Ага койсо ар бир өлкө башка өлкөлөрдө кайталанып жаткан өнүгүүнүн жалпы мыйзамченемдүүлүктөрүнө тиешесиз, өзүнүн өзгөчө жолу менен өнүгүүгө тийиш.

Ошентип, жекелик жана жалпылыктын өз ара катнашы жөнүндөгү талаш философиянын тарыхында кылымдар ичи жүрүп келатат. Бүгүнкү күндө бул маселенин принципиалдуу философиялык жандырмагы табыла элек.

Жекелик менен жалпылыктын диалектикасы алардын эриш-аркак байланышынан көрүнөт. Жалпылык да, жекелик да өзүнчө, “таза түрдө” жашабайт. Алар бири-бири менен тыгыз байланышта. Айрымдык гана өз алдынча жашайт: айрым предметтер, кубулуштар, процесстер жекелик жана жалпылыктын биримдүүлүгү

болуп саналат. Жалпылык жана жекелик айрымдыктын жактары, учурлары катары айрымдыкка гана жашашат.

Бирок кээ бир философтор жекелик менен жалпылыкты айрымдык менен чаташтырышат. Мисалы, “основы марксистской философии” окуу китебинде мындай деп жазылган: “Жекелик же айрымдык дегенде, жаратылышта жана коомдо болуп жаткан айрым предметтер, кубулуштар, процесстерди түшүнөбүз: бул жобо менен макул болуш кыйын.

Айрым предметтер жекелик деген туура, анткени алардын ар бири кайталанган, ага гана мүнөздүү касиеттерге ээ. Бирок, предметтердеги бул жекелик алардын мазмунун камтыбайт. Алардын ар бири жекелик кайталангыстык менен катар кайлануучу жалпылыкка да ээ. Айрымдык жекеликке караганда байыраак, себеби жекелик жана жалпылыкты өз ичине камтып, алардын биримдигин көрсөтөт. Айрымдык жана жекелик номиналисттердин элесинде гана окшош болот. Алардын пикиринче, жалпылык реалдуу жашабагандыгына байланыштуу айрым предметтерде эч кандай жалпылык жок, алар башынан аягына чейин жеке, башкача айтканда жекелик жана айрымдык толук бойдон дал келет, демек, жекелик жана айрымдык бир эле нерсе, окшош түшүнүктөр.

Биздин пикирибизче, жалпылык менен айрымдыкты окшоштурууга жарабайт. Жогоруда көрсөтүлгөндөй Орто кылым реалисти Расцелиниде жалпылык индивидуумдардын, предметтердин тобу, классы түрүндө жашайт. Чындыгында болсо жалпылык предметтердин классы, тобу же башка бир формада өз алдынча жашай албайт. Ал дайым айрымдыктын, айрым предметтердин классгарынын, топторунун жагы жана касиеттери гана болот. Предметтердин айрым тобу жекелик жана жалпылыкка карата өзүн так айрым предметтей алып жүрөт. Ал (айрым топ) да

жекелик жана жалпылыктын биримдигин көрсөтөт. анда да ага гана тиешелүү кайталангыс касиеттер жана башка топтордо же айрым предметтерде кайталанчу касиеттер да бар.

Мисалы, жекелик менен жалпылыктын биримдиги болуп айрым солдат гана эмес, айрым батальон да эсептелет. Анын башка батальондордо да кайталанчу (учурачу) касиеттери жана жактары, ошондой эле кайталангыс, анын өзүнө гана тиешелүү касиет, жактары бар. Мисалы, анын полктун бир бөлүгү, куралынын командиринин бардыгы башка батальондордо кайталанат, ошентип, жалпылык болуп эсептелет. Ал эми бул батальонго дал ушул башкалар эмес солдаттардын кириши, анын башында башка эмес, дал ушул командирдин турушу, аны башка эмес, дал ушул роталардын түзүлүшү жана башка кайталангыс, жекелик болуп эсептелет.

Айрымдыкта анын жактары катары жалпылыктын турушун Ленин баса көрсөткөн. Ал эң жөнөкөй мисалдар менен диалектиканын маңызын ачып көрсөткөн: “Иван - адам, Жучка - ит жана башка . Ушул эле жерде диалектика бар деп көрсөткөн Ленин: айрымдык жалпылык болот”. Буга байланыштуу ал минтип жазган: “Ар кандай жалпылык айрымдыктын бөлүкчөсү(же жагы же маңызы) болуп саналат. Ар кандай жалпылык болжол менен гана бардык айрым предметтерди камтыйт”¹.

Чындыгында эле ар бир айрым адам өзүндө жалпы адамдык белгилерди өзүнүн негизги маңызы катары камтыйт, бирок ар бир конкреттүү учурда өзүнүн индивидуалдуу (жеке) белгилерине ээ.

Белгилүү болгондой ар кандай айрымдык түбөлүктүү эмес, ал пайда болот, белгилүү мезгилде жашайт, башка бир айрымдыкка айланат, ал болсо үчүнчүгө жана башка чексиз айлануулар. Бир

¹ Ленин В.И. Полн. Собр. Соч. Т. 29. С. 318.

заттан экинчи затка чексиз өтүү жараянында ар бир башка материалдык түзүлүш көрүнгөн башка материалдык түзүлүшкө айлана алат. Мисалы, азыркы илимдин маалыматы боюнча, белгилүү шарттарда ар бир химиялык элемент көрүнгөн химиялык элементке, ар бир элементардык бөлүкчө- башка бир көрүнгөн элементардык бөлүкчөгө, зат талаага, талаа затка жана башка ушул сыяктуу айланып кетиши мүмкүн. "Ар кандай айрымдык миндеген өткөөлдөр менен башка бир түрдөгү айрымдыктар (буюмдар, кубулуштар, жараяндар) менен байланышкан, ал "жалпылыкка алып келчү байланышсыз жашай албайт"¹.

Белгилүү ылайыктуу шарттарда көрүнгөн башка бир айрымдыкка айлануу жөндөмүнө ээ болгон айрымдык ушул башка айрымдыктардын материалдык түзүлүштөрдүн, кубулуштардын, жараяндардын касиеттерин мүмкүнчүлүктө кармап турат, ошондуктан аны аларга окшош, башкача айтканда жалпылык деп караса болот.

Ошентип, башка айрым материалдык түзүлүштөр менен жалпы мамилеге түшкөн ар кандай айрымдык жалпылык катары көрүнөт.

Айрымдыктын карама-каршы жактары болгон жекелик жана жалпылык айрымдыкта жөн эле жанаша жашашпайт, тескерисинче бири-бири менен органикалык өз ара байланышкан жана белгилүү шарттарда бири-бирине өтүп кетиши мүмкүн: жекелик жалпылыкка, жалпылык жекеликке айланышы ыктымал.

Мисалы, жандуу жаратылышта индивидуалдуулук өзгөрүү жолу менен организм кандайдыр бир пайдалуу белгиге ээ болот. Бул жалгыз белги мурас боюнча берилиши мүмкүн жана убагы менен бир түрдүн эмес, бир топ түрдүн белгиси болуп калышы

¹ Ленин В.И. Полн. Собр. Соч. т. 29. С. 318.

ыктымал. Башкача айтканда, ал белги белгилүү бир түрдүн чегиндеги мүчөсүнүн касиетине айланат. Кийинчерээк бул түрчө жаңы түргө айланып кетиши мүмкүн. Ошентип, белги жекеликтен жалпы, түр денгээлине өтөт. Организмдердин өнүгүшүндө тескери жараяндар болушу да мүмкүн: жалпылык жекеликке айланышы ыктымал. Организмдин түргө таандык кээ бир жалпы белгиси өлүп, кичирейе баштап, акырындап отуруп аз гана организмдердин касиеттери болуп калат, кийин барып эрежеден тышкаркы нерсе катары (жекелик) жашашы мүмкүн.

Жекеликти аныктоо үчүн каралып жаткан предметти бардык башка предметтер менен салыштыруу зарыл. Бирок практикада жана таанып-билүүдө бул же тигил предмет, материалдык түзүлүштү кээ бир, айрым предметтер, материалдык түзүлүштөр менен гана салыштырып жүрүшөт. Буга байланыштуу жалпылыкты жекеликке эмес, өзгөчөлүккө карама-каршы коюу зарылчылыгы келип чыгат. Бир предметтерди экинчи предмет менен салыштырууда алардын окшоштугу жана айырмачылыгы аныкталат. Салыштырылып жаткан предметтерди биринен-бирин айырмалаган түшүнүктү өзгөчөлүк, алардын окшоштугун белгилегенди-жалпылык деп атайбыз.

Жалпылык ар дайым предметтердин, материалдык түзүлүштөрдүн башкалардан айырмачылыгы көрсөтөт, ошондуктан ал дайыма өзгөчөлүк катары эсептелинет. Мисалы, Улуу Октябрь Социалисттик революциясынын так 1917-жылдын 7-ноябрында жеңиши жана Эл Комиссиялар Советинин Председатели болушу Россия үчүн гана мүнөздүү, жеке окуя катары Россияны ар дайым өлкөлөрдөн айырмалап турат. Ошондуктан бул факт дайым өзгөчө бойдон калат.

Эгерде жекелик ар качан өзгөчөлүк катары көрүнсө, анда

жалпылык бир учурда өзгөчөлүктөй, экинчи учурда- жалпылыктай көрүнөт. Бир предмет, кубулушту башка предмет, кубулуштан айырмалап турса, жалпылык өзгөчөлүк болуп калат. Мисалы, натрийдин атомунун тышкы электрондун катмарында бир электрондун бар экендиги анын башка химиялык элементтер, атап айтканда, суутек менен окшоштугун көрсөткөн жалпы учур болот. Бирок ошол эле натрийди тышкы электрондун катмарында алты электрону бар кислородко салыштырсак, анын бул касиети өзгөчөлүк абалына өтөт. Ошентип, жалпылык бир кырдаалда жалпылыктын, экинчи кырдаалда- өзгөчөлүктүн ролунда болушу ыктымал.

Бирок ар кандай эле жалпылык өзгөчөлүктүн ролунда боло албайт. Ар убак, ар кандай кырдаалдарда жалаң окшоштукту билдирген, бир материалдык түзүлүштү (предмет, буюм, жараян) экинчисинен ажырата албаган жалпылык бар. Мисалы, бардык телолор, жараяндардын мазмун жана формасы бар деген жобо бардык материалдын түзүлүштөргө мүнөздүү жалпылык болуп эсептелет. Бул жалпылык эч качан бир предметти экинчисинен айырмалай албайт, ал ар убак алардын окшоштугун гана билдирет, демек, өзгөчөлүк боло албайт.

Бардык телолорго мүнөздүү болгон төмөнкү касиеттер да дал ушул абалда турушат: телолор адамдын аң сезимине көз карандысыз жашайт, алардын баарынын өз себептери бар, зарылдык жана жалпылыктын биримдиги болуп эсептелишет; сандын жана сапаттын мүнөздөмөлөрү бар жана башка жалпылыктын бул түрлөрү өзгөчөлүктүн ролунда боло албайт, анткени алар бир материалдык түзүлүштөрдү экинчилеринен айырмалоо жөндөмүнө ээ эмес. Жалпылыктын мындай түрү өзгөчө топко бөлүнөт да эң жалпы деп аталат. Эң жалпылык - бул

объективдүү чындыктын бардык предметтерине жана кубулуштарына тиешелүү жалпылык.

Ошентип, ар бир айрымдык (айрым материалдык түзүлүш, айрым кубулуш, айрым жараян) жалпылыктын жана өзгөчөлүктүн биримдиги болуп саналат жана анын башка айрым материалдык түзүлүштөр менен окшоштугун көрсөткөн жактар, ошондой эле алардын айырмасын көрсөткөн жактарга жекелик, өзгөчөлүк, жалпылыктын диалектикасы баарын өз кучагына алган, универсалдык мүнөзгө ээ, ага реалдуу чындыктын бардык кубулуштары, предметтери, жараяндары кирет.

Бул диалектика адамдын ой жүгүртүүсү үчүн да абдан маанилүү. Жекелик менен жалпылыктын байланышы таанып билүү жараянында ачык көрүнөт. Дүйнөнү таанып-билүү жекелик, өзгөчөлүктөн эң жалпылыкка багытталат. Бул жараянды Ф.Энгельс энергиянын сакталуу жана айлануу законунун ачылуу тарыхынын мисалында ачты. Коомдук өндүрүштүн биринчи баскычтарында адамдар жалынды сүрүлүү жолу менен алышкан. Бул жеке аракеттер төмөнкү ылайыктуу ойдо чагылдырылган: “Сүрүлүү-жылуулуктун булагы” (жекеликтин ой корутундусу). Практиканын жана илимдин андан аркы өнүгүшүнүн натыйжасында адамдар “ар кандай механикалык кыймыл сүрүлүү аркылуу жылуулукка айланат” (өзгөчөлүктүн ой корутундусу) деп ырасташты. Илим жана практика ачкан жаңы жалпылоолордун, кыймылдын ар түрдүү формаларынын башка формаларга өтүү фактыларынын негизинде “кыймылдын ар кандай формасы ар кайсы жагдай үчүн белгилүү шарттарда, түз же кыйыр түрдө, кыймылдын көрүнгөн башка формасына айланууга жөндөмдүү жана аргасыз”, - деген жыйынтык келип чыкты (жалпылык ой корутундусу)¹.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20. С. 539.

Энгельс белгилеп кеткендей, ар кандай чыныгы, толук таанып билүү “биздин ой-пикирибизде жекеликти өзгөчөлүккө, акыркыны болсо өтө жалпылыкка көтөрүшүбүздөн турат”.

Таанып-билүү жалпылыктан жекеликке карай жүрүшү да ыктымал. Жалпылыкты билүү айрымдыкты, аны менен кошо жекеликти тереңирээк түшүнүүгө көмөктөшөт. Илимий, таанып - билүүнүн өнүгүшү Лениндин “жалпылыктын мазмуну карама-каршы: ал жансыз. Таза эмес, толук эмес..., *бирок ал гана конкреттүүнү таанып-билүүнүн баскычы болуп эсептелет, себеби биз эч качан конкреттүүнү толугу менен таанып-биле албайбыз. Жалпы түшүнүктөрдүн чексиз жыйындысы **ets** толук конкреттүүлүктү берет”¹, - деген пикирин ырастайт.

Жекеликтин, өзгөчөлүктүн жана жалпылыктын диалектикасы коомдун турмушунда да бар.

Жогоруда айтылгандардын негизинде төмөнкү тыянактарга келебиз:

-Жалпылык да, жекелик да өз алдынча жашай албайт. Экөө тең айрымдыкта, анын жактары, учурлары катары жашайт. Айрымдыктын карама-каршы жактары болуп туруп, жекелик жана жалпылык өз ара органикалык байланышкан жана белгилүү шарттарда бири-бирине өтүп кетиши мүмкүн.

-Белгилүү гана материалдык түзүлүшкө (предметке, кубулушка, жараянга) мүнөздүү болгон жана аны башка түзүлүштөрдөн айырмалап турган жекелик дайыма өзгөчөлүктүн милдетин аткарат.

-Өзгөчөлүккө карата жалпылык өзүн бирдей алып жүрө албайт. Салыштырылып жаткан материалдык түзүлүштөрдүн айырмасын көрсөтүп жатып, жалпылык өзгөчөлүктүн ролунда, ал

¹ Ленин В. И. Полн. Собр. Соч. Т. 29. С. 318.

эми алардын окшоштугун, түспөлдөштүгүн көрсөтүп жатып, жалпылыктын ролунда болот.

-Ар бир айрымдуулук (айрым материалдык түзүлүш, жараян, кубулуш) жалпылык жана өзгөчөлүктүн биримдүүлүгү болуп саналат, башка айрымдыктар жана жактар менен окшоштугун, ошону менен бирге алардан айырмасын көрсөтүүчү тараптарга ээ.

2. 2. Маңыз жана кубулуш

Таанып-билүүнүн өнүгүшү ойдун үстүрт, тышкы көрүнүштөн, бизге кубулган нерседен тереңирээк, катылган жагына -маңызга карай үзгүлтүксүз кыймылы болуп саналат. Маңыз өзүн билгизүүнүн белгилүү формаларынын -кубулуштун натыйжасында гана накта чындыгына ээ болот. Жалбырактар, гүлдөр, бутактар жана жемиштер дарактын маңызын сыртынан билдирген сыяктуу адеп-ахлак, саясий, философиялык, илимий, эстетикалык идеялар белгилүү коомдук түзүлүштүн маңызын билдирет. Эреже катары кубулуш маңыздын бир гана тарабын, бөлүгүн көрсөтөт. Мисалы, рак оорусунун көптөгөн көрүнүштөрү жетишерлик даражада үйрөнүлгөн, бирок анын маңызы алигече таанып - билине элек. Маңыз адамдын сезим кабылдоосунан жашырынып турат, кубулуш болсо буюмдун үстү жагында жатат.

Ошентип, дүйнөнүн предмет, кубулуш, жараяндарынын биздин түздөн-түз кабылдообузга түшүнүктүү тышкы тараптары жана түздөн-түз байкоодон катылып турган ички тараптары бар. Чындыктын предмет жана жараяндарынын ички тарабы сырткы тарабын аныктап турат, анын негизи болот, ал эми сырткы тарап кандай болбосун ичкини билдирип турат.

Изилденип жаткан объектинин айрым касиеттери жана байланыштары жөнүндөгү билимдердин топтолушунан, анын

функциясы жана өнүгүшүнөн улам бул билимдердин баарын бир бүтүнгө чогултуу, бардык зарыл тарап жана байланыштарды алардын табигый өз ара шартталган жана өз ара көз кранды абалда көрсөтүү муктаждыгы келип чыгат.

Мындай чогултуунун натыйжасында аң-сезимде изилденип жаткан объектинин маңызы кайра жаралат.

Маңыз - бул объектиге мүнөздүү болгон, табигый өз ара көз карандылыкта алынган бардык зарыл ички тараптардын, байланыштардын (мыйзамдардын) жыйындысы. Маңыз предметтин жаратылышын аныктап турган анын салыштырма туруктуу ички тарабы, касиет жана мүнөздөрүнүн жыйындысы болот.

Кубулуш - көптөгөн кокус жолдон четтөөлөр аркылуу ушул тарап жана байланыштардын үстү жактан көрүнүшү болуп саналат. Бул сырткы, байкалчу, адатта бул же тигил предметтин тезирээк өзгөрүп туруучу мүнөздөмөлөрү.

Буюмдагы ички зарылдыкты чагылдырып, “маңыз” категориясы “кубулуш” категориясы менен бирге келип чыгат, калыптанат жана өнүгөт.

“Маңыз” категориясы жаратылыш же коомдун бир, айрым кубулушунун эмес, көптөгөн кубулуштардын жалпы негизинин ички тарабын ачып көрсөтөт. Болгондо да маңыз кубулуштардагы көрүнгөн эле жалпылыкты эмес, алардын жаратылышын жана өнүгүшүн аныктаган жалпылыкты билдирет. Буга байланыштуу К.Маркс мынтип жазган: “Эмгек - ар кыл товарлардын бирдей көрүнүшү, алардын биримдиги, алардын субстанциясы, алардын наркынын ички негизи”¹. Ошентип Маркстын пикиринче, маңыз кубулуштардын ички негизи болот. Келтирилген мисалда эмгек ички негиз катары ар бир товарга тиешелүү жана ар түрдүү

товарлардын окшоштугун мүнөздөгөн аныктоочу жалпылык болуп кызмат кылат. Бул ички негиз же маңыз (эмгек) кубулуштар (товарлар жана алардын алмашылуусу) менен тыгыз байланышкан, ошолордон гана байкалат.

“Маңыз” категориясы “мыйзам” категориясына жакын турат. “Мыйзам жана маңыз, -деп жазган Ленин,- адамдын дүйнөнүн кубулуштарын тереңдеп таанып билүүсүн көрсөткөн бирөнчөй (бир катардагы), бир баскычтагы түшүнүктөр”¹. Мыйзам ички, маанилүү байланыштарды чагылдырат, ошондуктан ал маңызды билдирет. Ленин белгилеп кеткендей, “мыйзам маңыздуу кубулуш болот”, “мыйзам универсумдун кыймылындагы маңыздуулуктун чагылдыруусу болуп саналат”. Бул мааниде бул же тигил өнүгүү процессинин мыйзамын анын маңызы деп атаса болот.

Бирок маңыз менен мыйзам дал келбейт, окшош эмес. Маңыз бир кыйла кеңири жана бай. Мисалы, жашоонун маңызы жөн эле кандайдыр бир мыйзам эмес, мыйзамдардын бүтүндөй бир комплексинен турат. Биз мыйзамдарды, азырынча алардын физикалык маңызы менен кабарыбыз жок туруп эле, билебиз.

Философиянын тарыхында маңыз менен кубулуш жана алардын өз ара катнашы ар түрдүү талкууланган. Идеализм маңыз жана кубулуш категорияларынын объективдүү мазмунун танат. Маңыздын бар экенин субъективдүү идеалисттер Д.Беркли, Д.Юм, Э.Мах, Р.Авенариус танышкан.

Кубулуштун субъективдик-идеалисттик түшүндүрмөсүн немис философу И.Кант берген. Канттын пикиринче, кубулуштар бытиенин реалдуу буюмдарын билдирбеген аң-сезимдин категориялары экен. Анын көз карашында кубулуштар субъективдүү ишмердүүлүктүн натыйжасы, сезимдик таанып-

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. I. С. 140.

билүүнүн “материалына” адамдын априордук формаларын колдонуунун натыйжасы болуп саналат. Атактуу философтон оюнча, адамдын акыл-эси жаратылышка карата мыйзам чыгаруучу абалда турат.

Объективдүү идеализм маңыз жана кубулуштарды адамдан тышкары реалдуу деп моюнга алышат, бирок аларды идеалдуу, абсолюттуу идеянын дүйнөлүк акылдын көрүнүшү деп эсептейт. Платондун оюнча, маңыздар чыныгы реалдуулук болгон, эн жогорку бытиени түзгөн өзгөчө дүйнөнү пайда кылышат. Гегелдин түшүнүгүндө маңыз предмет канчалык өзгөрсө да өзүн сактап калган анын түшүнүгү болуп эсептелет.

Маңыз жана кубулуштун субъективдүү-идеалисттик түшүндүрүүнү азыркы кездеги марксистик эмес философиядан да табабыз. Мисалы, экзистенциализм маңызды күн көрүүгө (“сущность”- “существование”) - карама- каршы коет да ар кыл кайгыруулардын агымы катары эсептеген чыгармачыл “Мендин” күн көрүшүн биринчи деп жарыялайт. Ал эми неопозитивист Б.Расселдин сөзүнө ишенсек, маңыз - бул ойду дайыма чаташтырган түшүнүк, ал буюмдарда эмес, сөздөрдө гана болот. Азыркы неопозитивизмдин диний философиясы маңыз жана кубулуштар диний окууларга ылайыктап түшүндүрөт: жашап турган нерселердин баарынын негизинде өзгөрбөс ыйык идея жатат.

Кубулуш жана маңыз - диалектикалык карама-каршылыктар. Алар бири-бири менен дал келбейт. Кээде алардын дал келбестиги ачык мүнөздө болот: предметтин, жараяндын, предметтин сырткы, үстүнкү касиеттери анын маңызын көшөгөлөйт, бурмалайт. Мындай учурда тышкы көрүнүш, өңдөнүү, сыяктануу келип чыгат. Сыяктануу категориясы маңыз менен анын көрүнүш

¹ Ленин В.И. Полн. Собр. Соч. Т. 29. С. 116.

формаларынын кескин дал келбестигин билдирет. Мында дал келбестик эң курч карама-каршылык мүнөзүнө өтөт, бир болсо сыяктануунун артындагы чыныгы маңызды таанып-билүүнү татаалдаштырат. Мисалы, кылымдар ичи, кабылдаган кубулуш менен чектелген адамдар күн жердин тегерегинде айланат, деп келишти. Бирок Күндүн Жердин тегерегинде кыймылы- тышкы көрүнүш (сыяктануу), чындыгында болсо Жер өз огунун жана Күндүн тегерегинде айланышын илим далилдеди.

Коомдук турмушта капиталист менен жумушчунун мамилесин бир караганда, капиталист жумушчунун эмгек акысын толук төлөгөн сыяктанат. Аталган мамилелердин чыныгы маңызы капиталисттин кошумча наркты өздөштүрүүсүндө, жумушчуларды эзүүсүндө турат.

Демек, сыяктануунун маңызы таянычы бар: ал маңыздын көрүнүштөрүнүн бири. Ленин белгилегендей “сыяктануу маңыздын бир аныкталышы, бир тарабы, бир учуру болот”¹.

Кубулуш жана маңыз, эреже катары, көрүнүш жагдайда дал келбейт. Предметтерге карата практикалык жана таанып-билүү кызыкчылыгына жараша алардын бул же тигил тараптарын адам кабылдайт. Бул жараянда белгилүү доордо адамдарга оңой болгон байкоо каражаттары жана башка чоң мааниге ээ. Бирок ар сапар кубулуш аны пайда кылган терең жараянга караганда башкача кейипте болот. Мисалы, көк желе (асман жаасы) маңызы күн нурларынын суу тамчыларында сынышына байланышкан кубулуш. Ооруу (маңыз) анын белгилери - симптомдорунда (кубулуштарда) көрүнөт. Коомдогу таптык күрөш - антагонисттик формациянын маңызы көрүнгөн бир кубулуш.

Товардын наркынын маңызы аны өндүрүүгө жумшалган

¹ Ленин В.И. Полн. Собр. Соч. Т. 29. С. 119.

коомдук зарыл эмгектин жыйындысы болуп, бул товардын баасы (кубулуш) аркылуу билинет, баа (кубулуш), эреже катары, маңызга ылайык келбейт, аны менен дал келбейт, тескерисинче, бул же тигил тарапка кыйшаят.

Ошентип, маңыздын көрүнүш формасы болгон кубулуш аны менен дал келбейт, андан айырмаланат. К.Маркс баса көрсөткөндөй, эгерде буюмдардын кубулуш формасы жана маңызы дал келгендей болсо, анда ар кандай илим ашык баш болмок”¹.

Ошону менен бирге эгерде кубулуш жана маңыз өз ара байланышта болсо, буюм, жараяндардын маңызын таанып-билүү мүмкүн болмок эмес. Таанып-билүү, аны сырткы, үстүртөн байкоодон себептерин, мыйзамченемдүүлүктөрүн ачуу мүмкүнчүлүгү маңыз жана кубулуштун диалектикалык байланышы аркылуу гана ишке ашат.

Диалектика - маңыз менен кубулушту материалистиче түшүнүү, ал объективдүү чындыкты абдан туура чагылдырат. Материалисттик диалектика боюнча, маңыз жана кубулуш объективдүү реалдуулуктун ар түрдүү денгээли. Буюмдардын маңызы материалдуу, түздөн-түз сезимдүү кабылдоодон жашынып турган зарыл тараптардын жана предмет менен жараяндардын жыйындысы. Бул жыйынтык аталган предмет жана жараяндардын өнүгүшүнүн жаратылыш, мүнөзүн аныктайт. Реалдуу жашап туруп, маңыз кубулуш менен органикалык түрдө байланышкан, өзүнүн мазмунун анда гана жана ал аркылуу ачып көрсөтөт. Кубулуш, өз кезегинде маңыз менен тыгыз байланышкан, ансыз жашай албайт. Бири-биринен ажырагыс болгон маңыз жана кубулуш бири-бирине өтүп кетиши мүмкүн. “Бул жерден да, -деп жазат Ленин, -бирөөнүн экинчисине өтүшүн, куюлушун көрөбүз: маңыз кубулат, кубулуш

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. I. Ч. 25. С. 384.

маңыздуу”¹. Бул -маңыз ар дайым кандай болбосун кубулуш аркылуу билинет, көрүнөт, кубулуш болсо маңызсыз болбойт деген маанини билдирет.

Маңыз көптөгөн кубулуштарда да, жалгыз кубулушта да көрүнөт. Бир кыл кубулуштарда алардын маңызы толук жана “жалтырак” көрүнөт, башка бирөөлөрүндө көшөгөлөнгөн түрдө көзгө урунат. Маңыз жана кубулуштун өз ара катнашын Ленин дарыянын катуу агымынын мисалында мүнөздөгөн. “Маңызга” салыштырганда маанисиз сыяктанган, үстүнкү көбүкчө жоголот, анчалык “жыш” болбойт, анчалык “бекем отурбайт” (болжол менен- ред.): дарыянын агымы: үстүндө көбүк болсо, астында терең агым бар. Бирок көбүк да маңыздын көрүнүшү¹.

Маңызды көрсөтүү менен кубулуш маңыздан башталат. Буюм жашаган жаны учурлар, касиеттер аларды курчап турган шарттар менен өз ара аракеттенет. Ошондуктан кубулуш дайыма маңыздан байыраак. Мисалы, бул же тигил товардын баасы анын наркына караганда ар түрдүү (байыраак). Себеби баада белгилүү товардын даанасын өндүрүү үчүн зарыл болгон коомдук эмгектин саны гана эмес, бүтүндөй тышкы факторлор, ошонун ичинде, бул товарга карата базардагы талаптын жана сунуштун өз ара катнашы чагылдырылат.

Ошентип, маңыз кубулуштан жардыраак, себеби ал бардык тарап жана кубулуштардын көп түрдүүлүгүн өзүнө камтыбайт. Маңыз айрым кубулуштарды болжол менен камтыйт, ал эми кубулуштар маңызга толук эмес көрүнөт. Ошону менен бирге кубулуштар канчалык ар түрдүү болбосун, маңыз жалпы негиз болот. Мисалы, айрым товарлар эң эле ар түрдүү индивидуалдуу өзгөчөлүктөрү бар кубулуш катары эсептелинет. Бирок алар өзүндө

¹ Ленин В. И. Полн. Собр. Соч. Т. 29. С. 227.

наркты өзүнүн маңызы катары кармайт.

Кубулуш - буюмдардын ички зарыл жактарынын жана байланыштарынын жыйындысы аркылуу гана аныкталбастан, анын жашоосунун тышкы шарттары, башка буюмдар менен анын өз ара аракети болгондуктан, буюмдар болсо дайым өзгөрүп тургандан кийин кубулуштардын мазмуну ачып турат жана өзгөрүлөт. Ал эми маңыз туруктуу, ар кандай олку-солкулукта өзүн сактайт. Айталы, бул же тигил товардын баасы такай өзгөрүп турат, нарк болсо белгилүү мезгилде өзгөрүүсүз калат. Коомдук кубулуштарда да кубулуштун өзгөргөндүгү, маңыздын салыштырма туруктуулугу байкалат.

Мисалы, адамдардын материалдык абалы (кубулуш) өндүрүштүн өнүгүшүнүн улам алмаштырылышына байланыштуу өзгөрүп турат, бирок адамдардын материалдык абалын аныктап турган адамдардын өндүрүштүк мамилелеринин жыйындысы (маңыз) өзгөрбөйт, туруктуу.

Кубулушка карата туруктуу болгону менен маңыз таптакыр өзгөрүлбөс бойдон калбайт. Ал өзгөрөт, бирок кубулушка караганда акырыныраак. Бул өзгөрүү буюмдардын (материалдык түзүлүштөрдүн, жараяндардын) өнүгүү процессинде зарыл тараптардын жана байланыштардын бирөөлөрүнүн күчөй баштаганына, улам күчтүү ролду ойногону, башкаларынын экинчи планга жылышы же биротоло жоголушу менен шартталып турат.

Маңыз жана кубулуш категориялары бири-бири менен тыгыз байланышта. Алар бири-бирин шарттап турат. Бул түшүнүктөрдүн диалектикалык мүнөзү алардын ийилчээктигинен, салыштырмалуулугунан көрүнөт. Маңыз түшүнүгү реалдуулуктун катуу белгиленген деңгээлин же таанып-билүүнүн айрым чектерин

¹ Ленин В.И. Полн. Собр. Соч. Т. 29. С. 227.

көздө тутпайт. Таанып-билүү кубулуштан маңызга карай жылып отурат, андан ары биринчи катардагы маңыздан экинчи катардагы маңызга тереңдейт, чындыктын бул же тигил чөйрөлөрүнүн себеп байланыштарын, мыйзамченемдүүлүктөрүн, өзгөрүү умтулууларын, өнүгүшүн үлгүрүп ачып көрсөтөт. Мисалы, түрлөр жөнүндөгү Дарвиндин теориясы биологиялык эволюциянын закондорун таанып-билүүдө маанилүү кадам болду, бирок аларды окуп-үйрөнүү ушуну менен токтоп калбады. Азыркы илим эволюциялык генетика жана башка изилдөөлөргө таянып, жандуу жаратылыш боюнча алда канча терең билимдерге ээ. Мындай мисалдарды көптөн келтирсе болот.

Ошентип, “маңыз” жана “кубулуш” түшүнүктөрүнүн салыштырмалуулугу бул же тигил жараяндын теренирээк жараяндарга карата кубулуш, бирок өзүнүн көрүнүштөрүнө карата маңыз (ылдыйыраак катар) катары болорун билдирет.

2. 3. Бүтүн жана бөлүк

“Бүтүн” жана “бөлүк” категориялары предметтердин жыйындысы же айрым объектинин элементтеринин жана предметтерди бириктирген байланыштардын ортосундагы мамилени билдирет. Ушул байланыштын шарапаты менен бүтүн келип чыгат, ага карата айрым предметтер бөлүк болуп саналат.

Бүтүн - бул жалгыз предметтерге тиешелүү болбогон жаңы, интегративдүү касиеттер жана мыйзамченемдүүлүктөр менен мүнөздөлгөн өз ара байланыш, бөлүктөрдүн биримдиги. Бөлүк - бул бүтүндүн элементи.

Философиянын тарыхында бүтүн жана бөлүктүн өз ара мамилеси проблемасына көп көңүл бурулган. Негизинен төмөнкү маселелерге назар ташталган:

1. Бүтүн - бөлүктөрдүн суммасыбы же бөлүктөрдүн суммасынан көппү?
2. Эмне мурда келип чыккан: бөлүкпү же бүтүнбү?
3. Бүтүн менен анын бөлүктөрүнүн, ошондой эле бүтүндүн ичиндеги бул бөлүктөрдүн ортосундагы байланыштар кандай? Бул байланыш себеп мүнөзүндөбү?
4. Бүтүн бөлүктөр аркылуу таанып-билинеби же бүтүндүн мүчөлөнүшүнүн жемиши болгон бөлүктөр бүтүн жөнүндөгү билимдин негизинде таанып-билинеби?

Философиянын тарыхында бул маселелер же механикалык суммативдүү же идеалисттик - интегративдүү түрдө чечилген.

Механикалык - суммативдүү түшүнүүдө бүтүн бөлүктөрдүн жыйындысы, алардын жөнөкөй суммасына жакындаган көрүнүшү катары эсептелинген. Ушуга байланыштуу бүтүн анын бөлүктөрү аркылуу таанып-билинет деп эсептелинген. Биринчи жана төртүнчү суроолорго берилген мындай жооптордон калган суроолорго да жооптор мыйзамченемдүү түрдө келип чыккан: бөлүктөр бүтүндөн мурда пайда болгон жана ошондуктан бүтүн өзүнүн бөлүктөрү менен себептүү түрдө шартташып турат. Ошентип, механикалык-суммативдүү мамиле бөлүктөргө артыкчылык берген.

Бүтүн жана бөлүктүн өз ара мамилесин идеалисттик-интегративдүү түшүнүгү болсо, тескерисинче, бүтүнгө айрыкча көңүл бурган. Бүтүн бөлүктөрдүн суммасынан сапаттуу башкача нерсе катары түшүндүрүлгөн. Ал бөлүктөрдөн мурда пайда болот да, аларга көз каранды эмес. Бөлүктөрдү таанып-билүүдөн мурда бүтүндү таанып-билүү керек.

Механисттик-суммативдүү мамиле негизинен материализмге мүнөздүү экенин белгилей кетүү зарыл; идеалисттик-интегративдүү мамиле болсо чыныгы бүтүндүктү рухий ишмердүүлүктүн

объектилеринде же ыйык чөйрөдө гана бар деп эсептеген. Ошону менен бирге бул мамиле диалектикалык болгон. Биринчи мамиленин материализми жана экинчинин диалектикасы материализмде да кошулду.

Жалпылыктын сырын метафизикалык ой жүгүртүүнүн позициясынан түшүндүрүп болбойт. Бүтүндүктүн сыры боюнча жоопту диалектика берет: бүтүндүн бөлүктөрдүн суммасынан турбастыгын предметтердин татаал комплекстерге бириктирген байланыштан, бөлүктөрдүн өз ара таасиринен көрүнөт. Ушундай жол менен билимдин жана практиканын өнүгүшүндө маанилүү роль ойногон *бүтүндүүлүк принциби* ачылган.

Байыркы грек философу Сократ төмөнкү пикирди айткан: бет жалгыз бүтүн нерсе, ал өзүнүн бөлүктөрүн - эрин, ооз, мурун, көз, кулак, ээк, жаакты бир бүтүнгө байланыштырат. Бул бөлүктөр өздөрүнчө бетти түзбөйт, бет болсо көрсөтүлгөн бөлүктөрдүн жөнөкөй суммасы эмес. Бет бөлүктөрдү сейрек учурачу жаңы интегративдүү сапаттарга ээ болгон бүтүнгө бириктирет. байланыштырат.

Бүтүн аны түзгөн бөлүктөрдөн чыгарылбаган, жаңы сапаттык касиеттерге ээ болгон бөлүктөрдүн биримдиги болуп саналат. Мисалы, суунун молекуласы, белгилүү болгондой, суутектин эки атомунан жана кислороддун бир атомунан турат. Суутек өзүнчө күйөт, кислород болсо күйүүнү колдойт. Бул элементтерден түзүлгөн байланыш системасы таптакыр башкача интегративдүү касиетти пайда кылды: суу жалынды өчүрөт.

Ошентип, бүтүн бөлүк, буюмдардын жөнөкөй суммасы эмес, алар биригип, бүтүндү түзө алышпайт. Жаңы интегративдүү касиет пайда болгон жерде гана бүтүн бар.

Бөлүктөрдүн байланыштарынын ар кыл типтерине

бүтүндүктүн ар түрдүү типтери туура келет. Мисалы, ар кандай машина, саат механизми белгилүү принциптеги бөлүктөрдүн байланышы болуп эсептелет жана бардык бөлүктөрдүн жумушу ушул принципке баш иет. Бүтүндүктүн бул тиби *механикалык* деген атка конду. Бул типке принциптердин механика окуп-үйрөнгөн бардык жаратылыш системалары кирет: мисалы, Күндүн тегерегиндеги кыймыл. Бүтүндүктүн жогорураак типтерине физикалык, химиялык, геологиялык, биологиялык, социалдык, рухий типтер кирет.

Түзүлүш (кристалл, архитектуралык мазмун), функциялык (машинанын аракети, организмдин жашоосу), өнүгүү (өсүмдүктөр, эмбрион) байланыштарына бүтүндүктүн структуралык, функционалдуу жана генетикалык типтери ылайык келет. Ошентип, бүтүндүүлүк татаал ички түзүлүшкө (жеке адам, коом, биологиялык популяция) ээ болгон объектилердин жалпыланган мүнөзү, бөлүктөрдүн өз ара байланыштарынын ар түрдүүлүгүнүн биримдигин көрсөткөндүк.

Бүтүндүктүн жогорку типтеринде бүтүн өзүнүн бөлүктөрүн “сайып өткөнсүйт”, алардын ичинде зат катары да, энергия катары да, маалымат катары да катышат. Бөлүк түшүнүгү предметтин накта өзүн эмес, өзү курамдык бөлүгү болгон бүтүнгө карата мамилени гана билдирет. Айталы, бир эле сөз ар түрдүү кеп контекстеринде маанисин өзгөртөт.

Бүтүндүктүн жогорку тибинде бөлүктөрдүн өз өнүгүүсү жана өз ара туугандык сыяктуу өзгөчөлүгү да бар. Бул жерде бүтүндөн тышкары турган бөлүктөр өзүлөрүнүн бир катар маанилүү касиеттерин жоготот, кала берсе, учурдагы сапарында жашай албайт. Мисалы, ойлонуу жөндөмү бар үчүн гана баш болуп эсептелет. Ал эми анын бул касиети баштын организмдин гана эмес,

коомдун, анын тарыхынын, маданиятынын бөлүгү экендигине байланыштуу. Тирүү организмдердин курамдык бөлүктөрү болгон жана жашоонун негизин түзгөн нуклеиндик кислоталар организмден тышкары жашай алышпайт.

Бүтүндүүлүктүн жогорку тиби болуп коом жана анын тарыхы эсептелет. Бул социалдык бүтүн, анын мыйзамченемдүүлүктөрү анын бөлүктөрүнүн маңызын жана алардын өнүгүү багыттарын аныктайт: бөлүк өзүн бүтүндүн маңызына ылайык алып жүрөт жана бөлүктүн жүрүш-турушу юридикалык, адеп-ахлактык сыяктуу социалдык эрежелердин бардык системасы менен аныкталат.

Ошентип, экинчи маселенин эмне эмнеден мурда келип чыкканы: бүтүн бөлүктөнбү же бөлүк бүтүндөнбү экендигин аныктоого арналган маселенин коюлушунун өзү идеалисттик мааниге ээ болот. Бүтүн жана бөлүктөрдү материянын белгилери катары түшүнсөк, бүтүнгө чейин жана андан кийинки бөлүктөр да, бөлүктөрсүз бүтүн да жашай албайт. Бул категориялар өз ара салыштырмалуу, алар бири-бири менен өз ара мамиледе болгондо гана мааниге ээ жана бул өз ара мамиле бир убакта болот.

Бүтүн жана бөлүктөрдүн бир мезгилдүүлүгүнөн үчүнчү- бүтүн жана анын бөлүктөрүнүн ортосундагы бүтүндүн ичиндеги бөлүктөрдүн өзүлөрүнүн ортосундагы байланыштын мүнөзү жөнүндөгү суроого жооп алынат. Башка бөлүктөр өзгөрмөйүнчө бир да бөлүк өзгөрбөйт жана бул өзгөрүш синхрондуу (бир эле убакта) ишке ашат. Синхрондуу өз ара көз карандылыкты билдирген бул байланыш корреляция деп аталат.

Бирок, бүтүн ушул сапатынын туруктуулугун, өзүндөгү аракеттенген тескери байланыштын шарапаты менен сактайт. Ошону менен бирге системанын калышы жана аларга баш ийиши, бардык элементтердин жеке бүтүнгө биригүүсүнөн көрүнгөн

субординациялык байланыш да аракеттенет.

Бул корреляциялык жана субординациялык байланыштар бүтүн жана анын бөлүктөрүнүн, ошондой эле бөлүктөрдүн өзүлөрүнүн ортосундагы себептик көз карандылыкты божомолдойт.

Бүтүн жана бөлүктүн диалектикасы төртүнчү суроого жооп берүүдөн да көрүлөт: бүтүндөй таанып-билүү бөлүктөр аркылуу ишке ашабы же бөлүктү таанып-билүү бүтүн аркылуубу? Бул жерде жооп бирөө гана: бөлүктөрдү жана бүтүндү таанып билүү бир эле убакта ишке ашат. Бөлүктөр өзүлөрүнчө эмес, белгилүү бир бүтүндүн бөлүктөрү катары таанып билинет. Өз кезегинде бүтүндү таанып -билип жатып, биз анын бөлүктөрдөн турарын да назарга тутабыз. Бөлүктөрсүз бүтүн, бүтүнсүз бөлүктөр жок. Бүтүндү окуп үйрөнүп жатып, биз анын бөлүктөрүн окуп-үйрөнөбүз, бирок бул учурда аталган бөлүктөрдүн бүтүн менен байланышын окуп-үйрөнүү зарыл: бөлүктөрдү гана таанып-билүү бүтүн жөнүндө билим бербейт. Мисалы, айрым адамдын маңызын аны коомдун бир бөлүгү катары коом менен байланышта гана түшүнүүгө болот.

Ошентип, бүтүн жана бөлүк органикалык өз ара байланышта жана көз карандылыкта турушат. Бүтүндүн жаратылышы, анын маңызы, сапаттык жана сандык мүнөздөмөлөрү аны түзгөн бөлүктөрдүн жаралышына көз каранды. Ошол эле учурда бөлүктөрдүн өзүлөрү бүтүндүн таасиринде болушат, анын маңызын жана сапаттык касиеттерин чагылдырышат.

Бүтүн жана бөлүк категориялары дүйнөнүн биримдүүлүгү проблемасын, анын биздин жана көптүктүн, дүйнөнүн бөлүнүшү жана биримдүүлүгүнүн, чындыктын кубулуштарынын көп түрдүүлүгү жана өз ара байланышынын карама-каршылыгынан көрүнгөн бир жагын ачып көрсөтүүгө көмөктөшөт.

Дүйнөнүн биримдүүлүгү принциби бүтүндүүлүк принциби аркылуу ачып көрсөтүлөт. Ал болсо элементаризм (татаал нерсени жөнөкөй бөлүктөргө бөлүп таштоо), механицизм (бүтүндү бөлүктөрдүн жөнөкөй жыйындысы деп түшүнүү), редукционизм (татаал, өнүгүү денгээли боюнча бир топ жогорку нерсени жөнөкөйдүн абалына түшүрүү) сыяктуу багыттардын чектелгендигин жеңүүгө жардам берет.

“Бүтүн жана “бөлүк” категорияларынын “байланыш” түшүнүгү менен байышы жаңы - “элемент”, “структура”, “система” категорияларынын калыптанышына алып келди.

2. 4. Элемент, структура, система

“Элемент”, “структура”, “система” категориялары философияда “бүтүн” жана “бөлүк” категорияларынын мазмунун тактоонун натыйжасында салыштырма жакында эле калыптанды.

Бүтүн жана бөлүктү окуп-үйрөнүү азыркы күндө абдан татаал объектилерди, системаларды окуп-үйрөнүү менен байланышкан. Аталгандарды изилдөө алардын ички түзүлүштөрүн жана тышкы байланыштарын биримдикте таанып-билүүнү талап кылат. Бул болсо элемент, структура, система сыяктуу зарыл компоненттердин келип чыгышына түрткү берди.

Элемент- бул татаал бүтүндүн салыштырма өз алдынча курамдын бөлүгү. Элементтер бүтүндүн бөлүктөрү болгондуктан, “бөлүк” категорияларынын “элементтен” айырмасын карап көрөлү.

Эки түшүнүк тең белгилүү бир бүтүнгө карата гана мааниге ээ. Бөлүк жана элементтин окшоштугу төмөнкүдөн турат: экөө тең башка буюмдар менен өз ара аракетте болуп алар менен бирге бүтүн бир системаны түзгөндө гана бүтүндөн тышкары туруп өз алдынча буюм бөлүк жана элемент боло алышат.

субординациялык байланыш да аракеттенет.

Бул корреляциялык жана субординациялык байланыштар бүтүн жана анын бөлүктөрүнүн, ошондой эле бөлүктөрдүн өзүлөрүнүн ортосундагы себептик көз карандылыкты божомолдойт.

Бүтүн жана бөлүктүн диалектикасы төртүнчү суроого жооп берүүдөн да көрүлөт: бүтүндөй таанып-билүү бөлүктөр аркылуу ишке ашабы же бөлүктү таанып-билүү бүтүн аркылуубу? Бул жерде жооп бирөө гана: бөлүктөрдү жана бүтүндү таанып билүү бир эле убакта ишке ашат. Бөлүктөр өзүлөрүнчө эмес, белгилүү бир бүтүндүн бөлүктөрү катары таанып билинет. Өз кезегинде бүтүндү таанып -билип жатып, биз анын бөлүктөрдөн турарын да назарга тутабыз. Бөлүктөрсүз бүтүн, бүтүнсүз бөлүктөр жок. Бүтүндү окуп үйрөнүп жатып, биз анын бөлүктөрүн окуп-үйрөнөбүз, бирок бул учурда аталган бөлүктөрдүн бүтүн менен байланышын окуп-үйрөнүү зарыл: бөлүктөрдү гана таанып-билүү бүтүн жөнүндө билим бербейт. Мисалы, айрым адамдын маңызын аны коомдун бир бөлүгү катары коом менен байланышта гана түшүнүүгө болот.

Ошентип, бүтүн жана бөлүк органикалык өз ара байланышта жана көз карандылыкта турушат. Бүтүндүн жаратылышы, анын маңызы, сапаттык жана сандык мүнөздөмөлөрү аны түзгөн бөлүктөрдүн жаралышына көз каранды. Ошол эле учурда бөлүктөрдүн өзүлөрү бүтүндүн таасиринде болушат, анын маңызын жана сапаттык касиеттерин чагылдырышат.

Бүтүн жана бөлүк категориялары дүйнөнүн биримдүүлүгү проблемасын, анын биздин жана көптүктүн, дүйнөнүн бөлүнүшү жана биримдүүлүгүнүн, чындыктын кубулуштарынын көп түрдүүлүгү жана өз ара байланышынын карама-каршылыгынан көрүнгөн бир жагын ачып көрсөтүүгө көмөктөшөт.

Дүйнөнүн биримдүүлүгү принциби бүтүндүүлүк принциби аркылуу ачып көрсөтүлөт. Ал болсо элементаризм (татаал нерсени жөнөкөй бөлүктөргө бөлүп таштоо), механицизм (бүтүндү бөлүктөрдүн жөнөкөй жыйындысы деп түшүнүү), редукционизм (татаал, өнүгүү денгээли боюнча бир топ жогорку нерсени жөнөкөйдүн абалына түшүрүү) сыяктуу багыттардын чектелгендигин жеңүүгө жардам берет.

“Бүтүн жана “бөлүк” категорияларынын “байланыш” түшүнүгү менен байышы жаңы - “элемент”, “структура”, “система” категорияларынын калыптанышына алып келди.

2. 4. Элемент, структура, система

“Элемент”, “структура”, “система” категориялары философияда “бүтүн” жана “бөлүк” категорияларынын мазмунун тактоонун натыйжасында салыштырма жакында эле калыптанدى.

Бүтүн жана бөлүктү окуп-үйрөнүү азыркы күндө абдан татаал объектилерди, системаларды окуп-үйрөнүү менен байланышкан. Аталгандарды изилдөө алардын ички түзүлүштөрүн жана тышкы байланыштарын биримдикте таанып-билүүнү талап кылат. Бул болсо элемент, структура, система сыяктуу зарыл компоненттердин келип чыгышына түрткү берди.

Элемент- бул татаал бүтүндүн салыштырма өз алдынча курамдын бөлүгү. Элементтер бүтүндүн бөлүктөрү болгондуктан, “бөлүк” категорияларынын “элементтен” айырмасын карап көрөлү.

Эки түшүнүк тең белгилүү бир бүтүнгө карата гана мааниге ээ. Бөлүк жана элементтин окшоштугу төмөнкүдөн турат: экөө тең башка буюмдар менен өз ара аракетте болуп алар менен бирге бүтүн бир системаны түзгөндө гана бүтүндөн тышкары туруп өз алдынча буюм бөлүк жана элемент боло алышат.

Бул категориялардын айырмасы төмөнкүчө: бөлүк бүтүндү түзгөн компоненттерди да, алардын өз ара аракетин да, алардын мамиле жана байланыштарын да билдирет; элемент болсо белгилүү өз алдынчалыгы бар, өз ара аракеттерге катышкан, белгилүү бүтүндүк системаны түзгөн жана анда атайын белгилүү функцияны аткарган компоненттер. Ошентип, “бөлүк” түшүнүгү “элемент” түшүнүгүнөн кыйла кеңири, ал буюмдарды (алардын баары “бөлүктүн” бөлүктөрү болуп саналат) түзүүчү элементтерге, алардын айрым байланыштарына жана структурага карата колдонулат. Структура буюмдун, бүтүндөй системанын бөлүгү болуп эсептелет.

Кээде “элементи” “жөнөкөй”, “бөлүнбөс” деп түшүнүшөт. Бирок “жөнөкөй” жана “татаал”, “бөлүнбөс” жана “бөлүнүүчү”-салыштырмалуу түшүнүктөр. Бул системада жөнөкөй жана бөлүнбөс болгон нерсе башка системада татаал жана бөлүнүүчү болушу ыктымал. Мисалы, буюмга карата атом жөнөкөй элемент, ал эми атомду электрон, протон жана башка ушул сыяктуу элементардык бөлүкчөлөргө карата татаал болуп көрүнөт.

Структура - бул объектинин элементтеринин ар түрдүү өзгөрүүлөрдө негизги касиеттерин сактоону, бүтүндүгүн жана өзүнө окшоштугун камсыздоочу өз ара байланышы жана өз ара шартталышы. *Структура- бул элементтердин байланыштарынын салыштырмалуу туруктуу системасы.* Байланыш өз ичине обочолукту да, айрымдуулукту да камтыган мамиленин зарыл тарабы болгондуктан структураны элементтердин ортосундагы туруктуу мамилелердин жыйындысы катары аныктаса болот.

Элементтер жана структура органикалык өз ара байланышта болушуп, бири-бирин өз ара шарттап турушат. Бүтүндү түзгөн элементтердин сапаты, касиеттери, орду, ролу жана мааниси

бүтүндүн структурасына көз каранды. Элементтердин алардын сан жана сапат жагынан өзгөрүшү структуранын өзгөрүшүнө алып келет. Өз кезегинде, жаңы структуранын пайда болушу андагы элементтердин ылайыктуу өзгөрүүлөрүнө алып келет, алардан жаңы касиеттерди, сандык жана сапаттык жаңы мүнөздөмөлөрү пайда болот. Мисалы, А.М. Бутлеровдун химиялык түзүлүш теориясы химиялык кошундулардын сапаты анын молекуласына кирген атомдордун мүнөзү, санына гана эмес, анын структурасына да көз каранды экендигин көрсөттү. Мындан бирдей курамдагы, бирок молекуладагы ар кыл байланыштагы атомдор, ар түрдүү структура менен шартташкан ар кыл сапаттар менен жашоо мүмкүнчүлүгү жөнүндөгү жыйынтык келип чыгат.

Элементтер жана структура карама-каршылыктардын биримдиги сыяктуу өз ара байланышкан. Бири-бири менен үзгүлтүксүз өз ара аракеттенип жатып, элементтер дайыма өзгөрүп турат, структура болсо туруктуу өзгөрүүсүз бойдон калат. Натыйжада эскирген-каршылык келип чыгат, бул ылайык эместик күчөп отуруп, эски структуранын жоюлуп, жаңынын орношуна алып келет. Жаңы структуранын калыптанышы менен материалдык түзүлүш, буюм жаңы сапатка, өнүгүүнүн жаңы баскычына өтөт.

Элементтердин жана структуранын биримдүүлүгү системаны түзөт. Чындыктын предметтери жана процесстери татаал бүтүндү түзүшөт, башкача айтканда система катары көрүнөт. Чын эле предмет, буюм айрым элементтерге мүчөлөнгөн бүтүн болуп саналат. Бүтүндө болсо бул элементтер өз ара байланышта жана өз ара көз карандылыкта турушат. Бүтүн система болуп туруп, буюм башка буюмдар менен өз ара аракеттенет жана ылайыктуу шартта жаңы, кыйла татаал системаларды түзүп, өзү алардын элементине айланат. Ал эми бул татаал системалар (буюм) башка бүтүн

системалар (буюмдар) менен өз ара аракеттенип, дагы да татаал системаларды түзүп, алардын элементтерине айланат жана башка.

Ошентип, дүйнө өнүгүүнүн ырааттуу улам жаңы системалардын пайда болушунун баскычтары катары элестелинет. Мында ар бир деңгээлдеги системалар, өз кезегинде кийинки, бир топ жогорку деңгээлдин элементтери болот.

Карама-каршы мүнөздө болуп туруп, элемент жана система дүйнөнүн өнүгүү жараянында бири-бирине өтөт, улам жаңы татаал материалдык түзүлүштөрдүн пайда болушуна жол ачат.

Системаларды классификациялап жатып, аларды материалдык жана абстрактуу деп экиге бөлсө болот. Материалдык системалар - бул туруктуу түшүнүктү түзүшкөн материалдык объектилер жана алардын жыйындысы. Алар, өз кезегинде, органикалык эмес (физикалык, химиялык жана башка), органикалык (биологиялык организмдер), социалдык (адам, коом, таптар жана башка) системаларга бөлүнөт.

Абстракттык системалар - бул адамдын ойлоону ишмердүүлүгүнүн (идеялар, түшүнүктөр, гипотезалар, теориялар жана башка) жемиштери.

Туруктуулук жана өзгөрүүчүлүк белгиси боюнча системалар статикалык жана динамикалык болуп бөлүнөт. Статикалык системалар - убакыт ичинде абалы сабыштырмалуу туруктуу болгон системалар. Динамикалык - бул өзгөрүлүп турчу системалар.

Системалардын айлана-чөйрө менен болгон өз ара мамилесинин мүнөзүн эсепке алсак, анда аларды жабык жана ачык деп экиге бөлөбүз. Биринчиси, чөйрө менен зат эмес, энергия алмашкан системалар. Экинчилери, чөйрө менен зат да, энергияны да алмашкан системалар.

Системаларды классификациялоо салыштырмалуу экендигин

белгилеп кетүү керек. Мисалы, статикалык да, динамикалык да системалар туруктуулук жана өзгөрүүчүлүк учурларга ээ. Болгону статикалык системаларда туруктуулук өзгөрүүчүлүктөн, ал эми динамикалыкта, тескерисинче, өзгөрүүчүлүк туруктуулуктан үстөмдүк кылат. Так ушул сыяктуу эле жабык жана ачык системалар да салыштырмалуу.

Ошентип, “элемент-структура-система” категорияларынын калыптанышы “бүтүн” жана “бөлүк” категориялары менен байланышкан. Болгондо да бул байланыш тарыхый гана эмес, логикалык да мүөзгө ээ. “Элемент-структура-система” категорияларынын келип чыгышы “бүтүн” жана “бөлүк” категорияларынын карама-каршылыгын чечүүнүн натыйжасы болду. Өз кезегинде, “элемент-структура-система” категорияларынын өзүлөрү да ич ара карама-каршы мүнөздө. Мисалы, “структура” категориясы бүтүндүн түзүлүшүн, анын ички байланыштарын жана мамилелерин мүнөздөп отуруп, карама-каршы болуп чыга келет, анткени буюмдун структурасы анын элементтеринин бири болуп эсептелет. Жаңы карама-каршыдыкты чечүүнүн жолдорун издөө зарылдыгы келип чыгат.

Илим карама-каршылыктардын келип чыгышы жана алардын чечилиш жолу менен өнүгөт. Карама-каршылыктарды чечүү жолу жаңы теорияларды ачуу, изилдөөнүн жаңы принциптеринин, жолдорунун пайда болушу аркылуу ишке ашат. Азыркы илимдеги изилдөөнүн мындай жаңы усулдары болуп изилденип жаткан кубулуштарга системалуу мамиле, структуралык-функционалдык жана системалуу методдору саналат.

Системалуу мамиле объектинин бүтүндүгүн, ачып көрсөтүү аны камсыз кылчу механизмдерди, татаал объектинин түрдүү байланыштарын табуу жана аларды жеке теориялык көрүнүшкө

алып келүүнү аңдатат.

Системалык иликтөө (анализ) объекти болуп калышы мүмкүн болгон реалдык жагдайлардын бардык фактор жана өз ара байланыштарын чагылдырган объектинин жалпыланган моделин божомолдойт. Бул усул жүрүм-турумунун ар түрдүү варианттары бар татаал объектилерге таандык. Ал эми жүрүм-турумдагы көп варианттуулук объектидеги өлчөнбөй турган факторлорго байланыштуу. Системалык анализ бул же тигил тапшырманы чечүүнүн түрлүү варианттарынан зарылын тандоого мүмкүндүк берет.

Структуралык-функционалдык иликтөө - бул системалык анализдин принциптеринин бири. Бул принцип объектини иликтегенде, анын структурасын жана ар бир элементинин функциясын ачып көрсөтүүнү талап кылат. “Функция” түшүнүгү эки мааниге ээ:

1. Башка элементтерге же жалпы эле системага карата элементтин аткарган ролу.
2. Элементтин өзгөрүшүнүн башка элементтердин же жалпы системанын өзгөрүшүнө алып келиши жана тескерисинче, системанын өзгөрүшүнүн анын структуралык элементтеринин өзгөрүшүнө алып келиши.

Ошентип, “элемент”, “структура”, “система” категориялары чындыктын татаал объектилерин окуп-үйрөнүүдөгү кеңири пайдаланылчу зарыл компоненттер, таанып-билүү каражаттары болуп саналат. Илимий таанып-билүүдөгү алардын ролу “мазмун” жана “форма” категорияларын мындан ары конкреттештирүү зарылдыгынан келип чыгууда.

2. 5. Мазмун жана форма

Жогоруда эскертилгендей диалектиканын элементтери жана структурасы карама-каршылыктардын биримдиги сыяктуу өз ара байланышкан. Элемент жана структуранын диалектикасы мазмун жана форманын диалектикасынын конкреттүү учурун көрсөтүп турат.

Мазмун жана форма категориялары объектинин ички мүчөлөнүшү, бүтүндүн структуралык уюшулганы катары функциясын жана өзгөрүшүн иликтөөдө колдонулат.

“Форма” түшүнүгү кээде “структура” түшүнүгү, ал эми “мазмун” түшүнүгү “элементтердин жыйындысы” менен чаташтырылат. Бирок форма структурага жакындашат, структура форманын зарыл элементи болуп саналат.

Элементтердин жыйындысы мазмун үчүн зарыл, бирок буюмдун мазмуну элементтердин жыйындысына коошпойт.

“Мазмун” жана “форма” түшүнүктөрү көптөгөн, ар түрдүү аныктамаларга ээ. Айрым авторлор: Мазмун - белгилүү буюмду түзгөн элемент, тараптардын жыйындысы деп эсептешет. Мында мазмун элементтердин жыйындысы менен окшоштурулган. Биздин пикирибизче, буюмдун мазмуну элементтердин жыйындысы менен коошпойт, бирок да бул жыйынды мазмунга кийирет. Мазмунду мындайча түшүнүү анын активдүүлүгүн, жараян экендигин, буюмду түзгөн элементтер дайыма өз ара аракетте, кыймылда болушуп, бири бирине өтөрүн, өзүлөрүнүн бул же тигил касиетин көрсөтөрүн унутта калтырат.

Мазмунду буюмдун башкы тарабы, анын негизи деп аныктоо көп тараган. “Мазмун - предмет жана кубулуштардын жашашынын жана өнүгүшүнүн негизи болгон ички, аныктоочу, үзгүлтүксүз өнүгүп турган бүтүндүн белгилүү бир формадагы тарабы болуп

эсептелет”, - деп жазат А.Е.Артюхин¹.

Мындай аныктамадан мазмун менен маңызды окшотуу байкалууда, себеби буюмдун негизи - бул анын маңызы. Чынчынына келгенде, мазмун жана маңыз бир топ жагынан айырмаланат: Маңыз бул буюмдагы туруктуулук, мазмун болсо - буюмдагы агып туруучу, өзгөрүүчү, жаңыланып туруучу жактар; маңыз - буюмдагы жалпылык, мазмун - дайыма индивидуалдуу, өз ичине жалпылыкты да, жекеликти да камтыйт; маңыз дайыма буюмдун зарылдыгын, ал эми мазмун- зарылдык менен кокустуктун биримдигин түзөт.

Мазмунду буюмдун башкы, негизги тарабы менен окшоштурган айрым авторлор форма деп мазмундун ички структурасын түшүнүшөт. Бирок, эгер мазмун буюмдагы башкы, негизги жак, ал эми форма мазмундун ички структурасы болсо, анда, биринчиден, буюмдагы башкы, негизги гана жак калыптанган жана мазмундуу болууга тийиш; ал эми башкы эмес тарап кандайдыр формасыз, мазмунсуз болуп көрүнүшү зарыл; экинчиден, мазмун жана формада буюмдагы, мазмун да форма да боло албаган дагы бир күңүрт нерсе болууга тийиш. Биринчи пикир да, экинчиси да чындыкка караандай каршы. Буюм, предметтерде мазмун да, формага да таандык болбогон тарап, касиеттер жок.

Мазмун деп буюмдун ички тармагын, ички жараяндар, касиеттеринин жыйындысын; ал эми форма деп мазмундун тышкы көрүнүшүн түшүнгөн көз караш да бар. Мындай пикир менен да макул боло албайбыз. Сырткы жакты чагылдыруу форманын функциясы болбогондой эле, ички тарабын чагылдыруу “мазмун” категориясынын функциясы эмес.

Буюмдун сырт жана ич жактарын “сырткы” жана “ички”

¹ Артюхин А.Е. Содержание и форма. М., 1995. С. 4.

категориялары чагылдырат. Андан тышкары “ички” буюмдун жаратылышын түзүүчү зарыл жагы, ал эми “сырткы” бул жаратылыштын көрүнүшү катары форма аркылуу чагылдырылат, деп айтылган Ф.Аквинскийдин диндик философиясында.

Ф.Аквинскийдин пикиринче, жаратылышты “жок жерден” Кудай пайда кылган, Кудай өзү “жогору форма” болуп эсептелет, буюмдардын маңызы жана жашоосу формадан келип чыгат, материяда жашап турган “формалар” материясыз формалардан келип чыгышты башкача айтканда, формага маңыз жана жалпылыктын ролу ыйгарылган, болгондо да форма сезимдик кабылданган.

Жаңы доор философиясында форма жана мазмунду субъективдүү- идеалисттик жана метафизикалык түшүндүрүү И.Канттын окуусуна мүнөздүү болгон. Канттын көз карашында э., жүгүртүүнүн мазмуну объективдүү жашаган “өзүндө буюмдардын” сезимдик кабылданышы менен аныкталат, ал эми ой жүгүртүүнүн формасы мазмунга карата кандайдыр априордуу, тажрыйбага чейинки, биринчи жана тажрыйба менен байланышпаган нерсе.

Мейкиндик жана убакыт - бул сезимдик баамдоонун априордук формалары. Реалдык кубулуштар дүйнөсүн таанып-билүүгө аракеттенип, адам, Канттын пикиринче, таанып-билинчү кубулуштарды белгилүү тартипке келтирүү максатында мындай формаларды аларга коюп чыгат. Кыскасы, Кант мазмун жана форманы ой жүгүртүүнүн мазмун жана формасына алып келип такаган.

Мазмун жана идеяга карата идеалисттик жана метафизикалык көз караштар азыркы доордогу марксисттик эмес философияда да өнүктү. Бул философиянын айрым өкүлдөрү (Шредингер, Грибнер) таза форманын гана бар экендигин тана алышат, анын бытиенин

жалгыз түрү деп эсептешет. Мисалы, Шредингер материянын объективдүү бар экенин танып, форма мазмунсуз жашай алат, кала берсе мазмун жок нерсе, дүйнөнүн негизинде турган “элементардык” бөлүкчөлөр таза формалардын эле өзү деп ырастайт.

Англиялык философ жана табият иликтөөчү А.Эддингтон инсан билимдеринин бардык системасы - бул мазмунду эмес, структуралык форманы билүү деп эсептейт.

Мазмун жана форманы идеалисттик түшүндүрүү ал экөөнүн объективдүү негизин ачып көрсөтүүгө жол бербейт, реалдык чындыктагы буюм жана жараяндарды изилдөөгө жолто болот.

Буюмдун *мазмуну* болуп анын бардык элементтеринин, алардын өз ара аракеттеринин жана өзгөрүүлөрүнүн жыйындысы эсептелинет. Буюмдун мазмунуна анын элементтери жана алардын бири-бири менен өз ара аракеттери гана эмес, ушул буюмдун башка объектилер менен өз ара аракеттери да кирет. Мисалы, атомдун мазмуну ага кирчү ядро, элементардык бөлүкчөлөр, алардын ортосундагы өз ара аракеттер, ошондой эле анын башка атомдор менен сырткы өз ара аракеттери да болуп саналат.

Материалдык байлыктарды өндүрүш жолунун мазмуну болуп өз ара аракеттенген элементтер өндүргүч күчтөр жана өндүрүштүк мамилелер болуп эсептелет.

Буюмдун *формасы* - бул мазмундун, объектинин жашоо жолу, көрүнүшү. Бул буюмдун элементтеринин ортосундагы туруктуу байланыштарын уюштуруу болуп саналат. Мисалы, материалдык байлыктарды өндүрүш жолунун формасы болуп эсептелген өндүрүш жолдору менен өндүргүч күчтөрдүн дал келүү мыйзамынан көрүнүп турган өндүрүш жолунун элементтеринин ортосундагы байланыштар системасы. Көркөм өнөрдүн

(искусствонун) формасы - бул анын композициясы, сюжети жана тили.

Форма тышкы жана ички болушу мүмкүн. Тышкы форма буюмдун жашап турушунун мейкиндик-убакыттык чектерин аныктоо менен байланышкан, ички форма болсо буюмдун мазмунунун элементтеринин, касиеттеринин, карама-каршылыктарынын жана башка байланыш жолдорун мүнөздөйт.

Тышкы форма ичкисиз жашай албайт, ал эми ички форма дайыма тышкы аркылуу көрүнөт.

Мазмун жана форма диалетикалык өз ара байланышкан, алар биримдикте жашайт: буюмдун, объектинин мазмуну дайыма белгилүү формада, ал эми форма дайыма мазмундуу болот. Демек, эки категория бири-бирисиз жашай албайт, алар бири-бирине көз каранды.

Ажырагыс биримдикте турган, мазмун жана форма бирдей мааниге ээ болбойт. Мазмун аныктоочу, форма болсо аныкталуучу ролду ойнойт, башкача айтканда мазмун форманы аныктап турат, форма белгилүү мазмунду билдирет. Буга байланыштуу элибиздин “Затына жараша аты” деген макалын эсинерге салабыз. Мында зат-мазмун, ат-форма. Демек ар бир затка (кишиге, шаарга, мекемеге жана башка) жараша анын аты болгону абзел. Дагы ушуга байланыштуу СССРдин тушундагы “Советтик маданият мазмуну боюнча социалисттик, формасы боюнча улуттук” деген жобонун туура эместигине көңүлүңүздөрдү бурабыз. Себеби “мазмуну-социалисттик” деген бул - “мазмуну орусча” эле дегенди билдирет. Жөнөкөйлөтүп айтканда, орус кишиге кыргыз, өзбек, тажик элинин улуттук кийимин кийгизүү керек, дегендикке жатат. Кыскасы, мазмун менен форма бири-биринен жогоруда айтылгандай алыстабашы керек.

Ошол эле учурда форма пассивдүү эмес, ал мазмунга активдүү таасир этет, анын өнүгүшүнө же себеп, же кишен (тормоз) болот. Форма мазмунга негизинен ылайык келген учурда гана анын өнүгүшүн тездете алат. Ал эми форма мазмунга ылайык келбей калгандан баштап, форма мазмундун өнүгүшүн солгундатат.

Форманын мазмунга карата мындай таасири формага туруктуулук, мазмунга болсо өзгөрүүчүлүк мүнөздүү экендиги менен шартталган.

Мазмундун элементтердин өз ара кыймылындагы, өзгөрүүсүндөгү жыйындысы экендигине байланыштуу ал дайым өзгөрүп, болгондо да формага караганда тезирээк өзгөрүп турат. Өнүгүп жатып форма мазмундун өзгөрүшүнөн калып калат, анткени ал элементтердин ортосундагы туруктуу байланыштарды чагылтат, ошол себептүү мазмун дагы бир топ туруктуу.

Буюмдун жашоосунун алгачкы күндөрү анын формасы мазмунга төп келет, ошондуктан анын өнүгүшүнө түрткү берет. Форманын активдүү аракетинин шарапаты менен мазмун улам өнүгүп турат, форма болсо негизинен өзгөрбөгөн бойдон калат. Белгилүү убактан кийин эски форма өзгөрүп жаткан мазмундагы өнүгүшүнө жолто боло баштап, анын өнүгүшүнүн тормозуна айланат, форманын мазмунга дал келбечү мезгили башталат. Форманын жаңыланган мазмунга ылайык келбей калышы мазмундун андан ары өнүгүшүнө байланыштуу улам кескин боло баштайт жана мазмун менен форманын ортосунда конфликт бышып жетилет: жаңы мазмун эскирген форманы ыргытып жиберет, аны талкалайт жана жаңы формалуу болот.

Жаңы форма алгач өзүнүн мазмунуна дал келет, аны кеңири мейкиндик менен камсыз кылат, мазмун дүркүрөп өнүгө баштайт, бирок мазмундун өнүгүшү ушундай баскычка жетет- бул учурда

форма анын өнүгүшүнө кыйынчылык көрсөтөт, тормоздойт, кайрадан форма мазмунга ылайык келбей калат. Бул болсо эскирген форманын ыргытылышына алып келет, жаңырган мазмун жаңы формага ээ болот, бул форманы айланып келип, баягы эле тагдыр күтүп турат. Ошентип, буюм, объект мазмундун форма менен күрөшү, эски форманын кыйрашы, жаңысынынын орношу аркылуу чексиз өнүгүп отурат.

Ушул жол менен жаратылышта, коомдо, ой жүгүртүүдө өнүгүү болуп турат. Мисалы, коомдун тарыхында эртели -кеч жаңы мазмунга дал келбеген эски формалар кыйрайт, мыйзам ченемдүүлүк менен жаңы формалар жеңип чыгат. Же болбосо, таанып-билүүдө илимий изилдөөнүн эскирген формалары жана усулдары илимий ишмердүүлүктүн мазмуну менен карама-каршылыкка келет. Мындай учурда да илимий изилдөөнүн мазмуну жаңы форма, усулдарды талап кылат.

Мазмун жана форманын диалектикалык мамилесинин түрлөрү ар түрдүү.

Мазмундун өзгөрүшү форманын өнүгүшүнө алып келет, мындан мазмундун аныктоочу ролун көрөбүз. Мисалы адамдын эмгектик, маданий ишмердүүлүгү (мазмун) анын колун калыптады, ага белгилүү форманы берди.

Мазмун жана форманын диалектикасы бир эле мазмундун ар кыл формада болушунан да көрүнөт. Мисалы, сүйүү сезимин (мазмунду) билдирүү үчүн көркөм өнөрдө түрдүү-түмөн формалар колдонулат. Сүйүү темасы театр, кинематография, поэзияда ар кыл формада, жанрдын "тилдеринде" билдирилет. Өз кезегинде бул теманын ар түрдүү формада билдирилиши мазмунга таасир этет. Формага байланыштуу бул мазмун бирде назик-лирикалык, бирде кадыресе, бирде трагедиялык жана башка түрдө келип чыгат.

Форманын мазмунга карата активдүү ролу анын бул же тигил мазмунду уюштурганынан, өнүгүүнүн белгилүү тепкичинин бекемдегенинен, ал тепкичти нормалдаштырганынан да көрүнөт. Мисалы, инсан колунунун ылайыктуу түзүлүшсүз (форма) татаал эмгек түрлөрү (мазмун) болмок эмес.

Илимий ачылуулар, техникалык ойлоп табуулар, көркөм жаңылыктар (мазмун) белгилүү, керектүү формада калыптанбаса, бир көрүнүп, житип кетиши мүмкүн.

Реалдуу караганда, форма предметтен, анын мазмунунан ажырагыс. Бирок форманын салыштырма өз алдынчалыгы бар, бул болсо төмөнкүдөн көрүнөт: адам ишмердүүлүгүнүн илим, практика, көркөм өнөр, саясат сыяктуу чөйрөлөрүндө иштин формаларына катуу көңүл бурулат; предметтердин, иш-аракет жараяндарынын ар түрдүү формаларын окуп-үйрөнчү илимдердин бүтүндөй бир тобу бар:

-Илимде билимди формализациялоо усулу билимдин мазмунун белгилүү формага- жасалма тилге которуу кеңири колдонулат. Бул тилди колдонуу илимдеги таанып-билүү милдетин формалдык деңгээлде ийгиликтүү чечүүнү камсыз кылат.

-Инсан ишмердүүлүгүнүн түрдүү тармактарында обочолонот, каражаттан максатка айланып кетет.

Бирок формага көңүл буруп, аны мазмундан ажыратып кароо, анын ролун абсолютташтыруу формализмди пайда кылат. Бул болсо “кожо көрсүн”, куру шаан-шөкөт, төрө пейилдик менен байланышкан.

Айрым корутундулар:

-Мазмун жана форма категориялары диалектикалык биримдикте турушат: алар өз ара аракеттенишет жана өз ара шартталышат.

-Мазмун аныктоочу роль ойнойт: ал форманы аныктап турат.

-Мазмундун өзгөрүшү форманын өзгөрүшүнө алып келет.

Мазмун дайыма формада (калыптанган). Бир эле мазмун түрдүү формада болушу мүмкүн.

-Форма дайыма мазмундуу, белгилүү мазмунду билдирет жана ага карата активдүү кырдаалда: мазмундун өнүгүшүн тездете же акырындата алат.

-Мазмун өзгөрүлмө, тезирээк өнүгөт, форма туруктуу консервативдүү. Ушул себептен буюмдун өнүгүшүндө мазмун жана форма бири-бири менен карама-каршылыкка түшөт. Бул карама-каршылык эски форманы ыргытып таштап, жаңы, мазмунга ылайыктуусун орнотуу менен чечилет.

-Мазмун аныктаган форма ошону менен бирге салыштырмалуу өз алдынчалыкка ээ.

Мазмун менен форманын диалектикалык өз ара байланышынын практикалык мааниси бар. Форманы мазмун аныктап тургандыктан бул же тигил материалдык түзүлүштүн (буюмдун, жараяндын) формасын максатка ылайыктуу өзгөртүү үчүн адам биринчи кезекте анын мазмунуна керектүү өзгөрүүлөрдү киргизүүсү зарыл деген пикир келип чыгат. Бул мыйзам ченемдүүлүктү билүү, мисалы, айыл чарбасында чоң мааниге ээ. Себеби, бул тармакта жаныбарлар жана өсүмдүктөрдүн түрлөрүн (формаларын) максатка ылайыктуу өнүктүрүү зарылчылыгы пайда болот.

Мазмунга ылайыкташкан форма гана мазмундун өнүгүшүнө мүмкүндүк беришин түшүнгөн адам форманын объектинин мазмунуна дал келишин көзөмөлдөп, ага шарт түзүшү зарыл.

Мазмун менен форманын өз ара байланышы жөнүндөгү мыйзам ченемдүүлүк коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндөгү

башкаруунун формаларын. алардын милдеттерин мазмунуна ылайыкташтырууга үйрөтөт.

2. 6. Себеп жана натыйжа

Бардык илимдер кубулуштарды үйрөнүп жатып, алардын келип чыгуу, өнүгүү, кайра өзгөрүү, башка түргө өтүп кетүү, кыйроосунун себептерин ачып көрсөтүүгө аракеттенет. Кубулуш, жараяндарды билүү, биринчи кезекте алардын келип чыгышы жана өнүгүшүнүн себептерин билүү дегендик. Себептүүлүк кубулуштардын жалпы мыйзам ченемдүү байланышынын бир формасы. Таанып-билүүдө маанилүү роль себептүүлүк же детерминизм принцибине таандык. Бул принцип боюнча, бардык табигый, коомдук, психикалык жараяндар детерминацияланган, башкача айтканда себептүү шартталып турат, мыйзам ченемдүү түрдө, белгилүү себептердин аракетинин акыбетинде пайда болот, өнүгөт жана кыйрайт.

Себептүүлүк принциби дүйнөнү материалисттик түшүнүүнүн жана илимий таанып-билүүнүн негизинде жатат.

Детерминизмдин азыркы доордогу түшүнүгү себеп-натыйжа байланыштары жөнүндөгү элестердин тарыхый көпкө созулган өсүп-өнүгүшүнүн натыйжасында калыптанды.

Антикалык, байыркы грек философиясында себеп жашап турган буюмдардын негизинде жаткан алгачкы буюм, кубулуш, субстанция катары түшүнүлгөн: Фалесте суу, Анакисменде аба, Гераклитте от. Кийинчерээк себеп катары айрым буюмдардын келип чыгышын шарттап турган факторлор, формасыз материя, белгилүү идея, математикалык мамиле жана Платондун “эн жогорку жыргал” идеясы. Аристотель буюмдун келип чыгышынын төрт себебин моюнга алган: материалдык, өндүрүштүк, формалдуу

жана максаттуу.

Орто кылым философиясы жашап турган нерсе, буюмдардын себебин Кудай деп эсептеген. Ф.Бэкондун пикиринче, буюмдун себеби анын өзүндө жайгашкан жана буюмдун жашоо мыйзамы болуп саналат. Андан айырмаланып, Т.Гоббс себеп деп сырткы чөйрөнү, бир заттын башкага карата аракетин түшүнгөн. Мындай түшүнүктүн чектелгендигин жеңүүгө Спиноза далалаттанды: буюмдардын жашашынын себебин ал буюмдардын өзгөрүүлөрүнөн издеген. Бирок өз жашоосунун себебине бүтүндөй дүйнө, чексиз абсолюттуу жаратылыш гана ээ. Спинозанын оюнча, чектелген буюмдардын жашоо себеби сыртта, башка буюмдарда турат.

Ошентип, XVI- XVIII кылымдардагы философияга себептүүлүк боюнча метафизикалык көз караш мүнөздүү болгон: себеп дегенде, сырткы күчтөрдүн (буюмдун) башка бир буюмга карата аракети түшүндүрүлгөн.

Себепти мындайча түшүнүү белгилүү бир буюмду, баш-аягы жок башка буюмдарды таанып-билүүнү талап кылат, бул болсо ишке ашпоочу аракет. Бирок XVIII кылымда философтор жана табият иликтөөчүлөр себептүүлүктү метафизикалык түшүнүү принцибинен буюмдарды таанып-билүүгө болбойт деген жыйынтыкты байкашкан эмес. Аталган принципти алар Ааламды биротоло таанып-билүү үчүн жетиштүү, деп эсептешкен. Себеби, бул окумуштуулардын пикиринче, физиканын, анын механика бөлүгүнүн, өнүгүү деңгээли затка карата аракеттенген күчтү билүүнүн негизинде анын келечектеги ар кандай жагдайдагы ылдамдыгын аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Бул жерде бир нерсе эсепке алынган эмес: себептүүлүктү мындайча түшүнүү механикалык кыймыл аракеттерге гана колдонулат.

Себептүүлүктүн метафизикалык принцибин Гегель жаратпай

койгон, анын пикиринде аталган принцип түрү жаман чексиздикке (дурная бесконечность) алып барат. Гегель себептүүлүктүн жаны концепциясын иштеп чыкты: себеп жана натыйжа диалектикалык өз ара аракетте турушат. Активдүү субстанция болгон себеп пассивдүү субстанцияга аракет жасап, анда белгилүү өзгөрүүлөрдү пайда кылат жана аны натыйжага айландырат. Өз кезегинде натыйжа каршы аракет жасап, пассивдүү субстанциядан активдүүгө айланат жана биринчиге карата себеп катары келип чыгат. Гегелдин оюнча, өз ара аракеттин шарапаты менен себеп жана натыйжа бири-бирине өтөт жана бири-бирине карата себеп да, натыйжа да боло алат. Ошентип Гегель себеп жана натыйжаны диалектикалык-материалисттик түшүнүүгө жакындаган.

Азыркы мезгилдеги марксисттик философия себептүүлүктүн жалпы мүнөзүн танат. Себептүүлүктү метафизикалык түшүнүүгө таянып, кээ бир авторлор себептүүлүк принцибин микродүйнөгө колдонууга болбойт деген тыянакка келишет. Мындай тыянак себептүүлүк принцибин механикалык түшүндүрүү менен шартташкан: себептүүлүк менен механиканын закондорунун негизинде микробөлүкчөлөрдүн аракеттерин алдын ала айтууга мүмкүн деген кыялда түшүнүшкөн. Чынында болсо себептүүлүк принцибинин маңызы таптакыр башкада - ар кандай кубулуштун себептүү шартташканында жатат.

Эреже катары идеализм себеп-натыйжалык байланыштарын объективдүү түрдө бар экендигин танат, аларды же индивиддин субъективдүү ой толгоосу же кубулуштарды кабылдоонун субъективдүү формасы же түшүндүрүү усулу катары карашып, объективдүү чындыкта аларга эчтеке дал келбейт дешет. Мисалы, субъективдүү идеалист Юм объективдүү дүйнөдө себептүүлүк жок, ал биздин туюмдарыбыздын мурастык байланышы деп эсептеген.

Себептүүлүктүн объективдүүлүгүн тануу позитивизмге да мүнөздүү. Бул философиялык багыттын негиздөөчүсү О.Конт: илим фактыларды баяндоо менен гана чектелеби, эмне “үчүн” деген суроого жооп бере албайт дейт. Азыркы учурдагы позитивизм да дүйнөдөгү объективдүү себеп байланышын жокко чыгарат. Позитивист Л.Витгенштейндин пикиринче, “себеп байланышка ишенүү- бул ырым- жырым”¹.

Ал эми учурдагы Марксисттик эмес философия үчүн коомдун кубулуштардагы себептүүлүктү тануу же коомдогу себептүүлүктү жаратылышындагы себептүүлүктү опокшош мүнөздүү. Мисалы, социалдык дарвинизмдин философиялык окуусу жаныбарлар дүйнөсү менен адамзат коомунун ортосундагы мыйзамченемдүүлүктөрдүн сапаттык айырмачылыктарын жокко чыгарат. Социалдык кубулуштардын себептерин бул окуу адамдын биологиялык өзгөчөлүгүнө, ал эми коомдун таптарга бөлүнүшүнүн себептерин табигый тандоого, жакырчылыктын себептерин табигый тандоого байланыштырат. Жакырчылыктын жана түркөйлүктүн себептерин социал-дарвинистер жексур мураскордуктан көрөт. Коомдун маданиятын да алар “биологиялык негизден” алып чыгышат.

Акыйкатта болсо коом өзүнүн объективдүү мыйзамдарына ылайык өнүгөт жана коомдук кубулуштардын себептери анын өзүндө, материалдык байлыктарды өндүрүү жолунда жатат, жана биологиялык да, механикалык да, башка себептерге эч кандай байланышы жок.

Ошентип, азыркы марксисттик эмес философияга себептүүлүктүн жалпылык мүнөзүнө шектенүү, кала берсе бүтүндөй эле себептүүлүктү тануу анын объективдүүлүгүн караандай

¹ Витгенштейн Л. Логико-гносеологический трактат. М. 1958. С. 64.

мүнөздүү. Мындай позиция “индетерминизм” деген атка конду. Философиялык бул багыттын альтернативасы болуп *детерминизм* - кубулуштардын материалдык жана рухий дүйнөнүн буюмдарынын объективдүү мыйзамченемдүү өз ара байланышы жана өз ара шартталышы жөнүндөгү философиялык окуу эсептелинет. Бул окуунун негизин себептүүлүктүн бар экендиги жөнүндөгү жобо, башкача айтканда себептүүлүк принциби түзөт. Бирок себептүүлүк принциби детерминизм принцибине окшош эмес. Себептүүлүк принциби: дүйнөдөгү ар кандай кубулуш себепке ээ жана себепсиз кубулуштар болбойт, деп ырастайт. Детерминизм принциби болсо, жалпы универсалдуу өз ара байланыштардын акыбетинде бардык кубулуштар бири-бирин өз ара шарттап турат дейт.

Жогоруда баяндалгандан төмөнкү жыйынтык чыгат: детерминизм антикалык философияда эле жаралып, андан ары Жаңы доор (XVI-XVIII к.к.) философиясында өнүккөн. Бирок ал кездеги детерминизм механикалык жана метафизикалык мүнөздө болгон.

Диалектикалык-материалисттик философия детерминизм позициясында турат, себептүүлүктүн жалпылык мүнөзүнө негизделет. Кала берсе, материалисттик диалектика себептүүлүктү метафизикалык жана механикалык түшүнүүнүн чектелгендигин жойду.

Ал себеп жана натыйжанын байланышынын өз ара аракеттеги мүнөзүн көрсөттү. Бул бири-бирине туруктуу түрдө таасир этүү, акыбетте себеп да натыйжа да өзгөрөт дегендик. Өз аракеттенүү жараянында себеп жана натыйжа орун алмаштырат. Мында же азыр себеп болуп эсептелинген нерсе ал жерде же ошол убакта натыйжа боло калат же тескерисинче¹. Энгельстин пикиринче, ар

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20. С. 22.

кандай кубулуштун себеби эки жактуу, эки жана андан ашык бөлүктөрдүн өз ара аракетин көрсөтөт.

Ошентип, диалектикалык материализмдин көз карашы боюнча, “себен” түшүнүгү- ылайыктуу өзгөрүүлөрдү пайда кылган заттардын же бир эле заттын элементтеринин өз ара аракеттерин көрсөтөт. *Натыйжа* - өзгөрүү, өз ара аракеттенишкен заттарда, элементтерде пайда болгон өзгөрүүлөр.

Себеп жана натыйжаны ушундай түшүнүү гана буюмдардын чыныгы абалын эң эле туура чагылдырат, деген ойдобуз.

Азыркы философиялык адабиятта себепке берилген төмөнкү аныктама көбүрөөк тараган: себеп - белгилүү шарттарда башка бир кубулушту пайда кылуучу кубулуш; ал эми натыйжа- себеп пайда кылчу кубулуш.

Биздин оюбузча, келтирилген аныктамалар жетишээрлик эмес. Аларга ишенсек, мисалы, ар кандай кубулуштун себеби андан тышкары, бөтөн кубулушта жайгашкан. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, себептүүлүктү мынтип түшүндүрүү марксисттик материалисттерге чейинки изилдөөчүлөргө да негиз болуп кызмат кылган.

Албетте, сырткы аракеттерди, алардын кубулуштарда ылайыктуу өзгөрүүлөрдү пайда кылуу мүмкүнчүлүктөрүнө көз жумууга болбойт. Бирок кубулуштардын келип чыгышынын жана жашап турушунун себебин аларга сырттан келген аракеттер менен байланыштырууга болбойт, себепти сырттан, башка кубулуштардан эмес, кубулуштун өзүнөн, анын ички жаратылышынан издөө керек.

Эгер “кубулуш” деген терминди “зат”, “буюм”, “материалдык түзүлүш” гана эмес, нерсенин, заттын, материалдык түзүлүштүн маңызынын өйдөтөн көрүнүшү маанисинде түшүнсөк, себепти төмөнкүчө аныктамакпыз; башка кубулушту пайда кылчу кубулуш,

ал эми натыйжаны биринчи кубулуштан келип чыккан катары. Муну менен себеп- натыйжалык көз карандылыкты сырткы байланыштарга, буюмдун тышкы жактарынын байланыштарына алып барабыз, башкача айтканда буюмдун ички жана сырткы өз ара себеп-натыйжа байланышын, анын ички себептерин, маңыз менен кубулуштун карым катнашын аргасыздан танабыз. Ырасында болсо себеп-натыйжа байланышы предметтердин сырткы жактарын гана эмес, ички жактарына, ошондой эле ички жана сырткынын өз ара мамилесине да таандык.

Ошондуктан себеп жана натыйжага төмөнкүчө аныктама берсек, туура болоор эле: *себеп*- материалдык түзүлүштөрдүн, аларды пайда кылган элементтердин өз ара аракетин, бул аракет болсо өз ара аракеттеги түзүлүштөрдө жана элементтерде өзгөрүүлөрдү келип чыгарат. *Натыйжа* - материалдык түзүлүштөрдүн жана элементтердин өз ара аракетинин аракетинде келип чыкчу өзгөрүүлөр.

Ф.Энгельс себепти дал ушундай түшүнгөн: “Өз ара аракет чыныгы (буюмдар) болуп саналат¹. Бул жерде эң акыркы себепти билдирет.

Чындыгында эле өз ара аракет өз ара аракеттеги зат, жактардын өзгөрүшүнө алып келет, жаңы кубулуштарды пайда кылат, алардын сапаттык бир абалдан экинчисине өткөрөт. Мисалы, антагонисттик таптардын өз ара аракетин мамлекеттин коомдук жана мамлекеттик түзүлүштүн өзгөрүшүнүн, коомдун бир формациядан экинчисине өтүшүнүн себеби болуп саналат. Металлдын коррозияга учурашынын себеби- анын ачык абадагы газдар, суу жана анда эриген заттар менен өз ара мамилеси. Суунун молекуласынын пайда болушунун жана жашап турушунун себеби

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20. С. 546.

болуп, суутектин эки жана кычкылтектин бир атомдорунун өз ара аракети эсептелинет. Мунун натыйжасында алар өзүлөрүнө жетишпеген электрондорду алмашышат да салыштырма туруктуу системаны - суунун молекуласын түзүшөт.

Буга окшогон мисалдарды келтире берсе болот. Алардын баары бир нерсени далилдейт: себеп - бул бир заттын экинчисине карата аракети эмес, башка заттын материалдык түзүлүшүн пайда кылган, жок эле дегенде эки зат же элементтин өз ара аракети.

Себеп менен натыйжанын ортосундагы байланыш мыйзам ченемдүү мүнөзгө ээ. Бул белгилүү себеп ылайыктуу шартта дайыма даана бир натыйжаны пайда кылат дегендик.

Себептин аракети, ал пайда кылган натыйжанын мүнөзү белгилүү шартка көз каранды. Шарт- даана окуянын (натыйжанын) келип чыгышын зарыл кубулушу, бирок ал өзү натыйжаны пайда кыла албайт. Мисалы, белгилүү ооруу козготуучу микробдун организм менен өз ара аракети (себеп) шартка, башкача айтканда организмдин абалына жараша оорууну пайда кылат. Же болбосо эгиндин үрөнүнүн жер кыртышы менен өз ара аракети (себеп) ар түрдүү натыйжа бериши ыктымал: ал үчүн ылайыктуу жагдай, шарт керек (кыртышта керектүү температуранын, нымдуулуктун, жарыктын жана башканын болушу).

Шарттар натыйжанын келип чыгышына түрткү бериши жана себептин аракетине каршы болушу мүмкүн.

Демек, себеп жана шарт өз ара байланышта, бирок аларды окшоштурууга болбойт. Себепти шылтоодон ажыратып кароо керек. Шылтоо - башка бир кубулуштан мурда келип, анын пайда болушуна мүмкүнчүлүк түзүүчү, бирок аны жаратпоочу, аныктай албоочу кубулуш. Шылтоо натыйжа менен генетикалык байланышта эмес, ал натыйжанын даярдалып калган келип чыгыш

жараянын гана "чечмелейт". Мисалы, биринчи дүйнөлүк согуштун келип чыгышынын шылтоосу Сараеводо австро-венгер тактынын мураскорунун өлтүрүлүшү болду; ал эми себеби империализмдин маңызында эле (империалисттик өлкөлөрдүн өз ара карама-каршы мамилелери, аракеттери).

Себеп-натыйжа байланыштардын негизги түрлөрү кайсылар? Бул маселе татаал жана жетишээрлик даражада иштеп чыгыла элек проблема. Ал түрдүү негиздерде ишке ашкан. Себептин биринчи түрү жараяндардын себептеринин ички мазмуну боюнча иштеп чыгылган. Себептин ички механизми материя, энергия, информациянын көчүрүлүшү менен байланышкан. Мисалы, жандуу нерселердин пайда болор процессинде материя, энергия, информациянын көчүрүлүшү (каторулушу) байкалат: коомдук башкаруу процесстеринде информациялык себеп үстөмдүк кылат; бильярд шарларынын кагылышуусунда механикалык энергия көзгө көрүнөт. Бул түрдө материалдуулук жана идеалдуулук, информациялык жана энергетикалык себептер бөлүнөт, алар болсо, өз кезегинде, физикалык, химиялык, биологиялык, психологиялык жана социалдык себептерге бөлүнөт.

Классификациянын экинчи түрү себепти ачып көрсөтүүнүн жолдорунун негизинде куралат да динамикалык (бир маанилүү) жана статистикалык(божомолдуу) болуп экиге бөлүнөт. Мисалы, кванттык механиканын бардык закондору же коомдогу информациялык өз ара аракеттердин закондору божомол мүнөздө, башкача айтканда ички мазмунунда өзүнүн түздөн-түз себеби менен аныкталып турганы менен бул себеп байланыштардын ишке ашуу жолунда алар статистикалык тездик менен аныкталган белгилүү көптөгөн конус факторлорго баш ийишет.

Классификациянын үчүнчү түрү гносеологиялык белгилерге

негизделген. Себеп негизги жана негизги эмес болуп бөлүнөт. Негизги себеп бардык өз ара аракеттердин процессин жалпы аныктайт, негизги эмес болсо жардамчы мааниге ээ, процесстин жүрүшүн ылдамдатат же акырындатат. Мисалы, коомдук өнүгүүнүн негизги себеби өндүргүч күчтөр менен өндүрүштүн мамилелердин өз ара аракетинен көрүнгөн материалдык байлыкты өндүрүүдө жатат. Бирок коомдун өнүгүшүнө негизги эмес себептер да таасир этет: анын географиялык чөйрө менен өз ара аракети жана башка.

Себеп ички жана тышкы болот. Ички себеп ички жактардын даана материалдык түзүлүштүн элементтеринин өз ара аракети; сырткы себеп - бир материалдык түзүлүштүн башкасына карата аракети. Кубулушту таанып-билүү, түшүнүү үчүн адегенде анын ички себептерин ачып көрсөтүү зарыл, себеби натыйжанын пайда болушуна дал ошолор чечүүчү мааниге ээ. Мисалы, антогонисттик коомдогу таптык күрөштү ички себептер пайда кылышы бештен белгилүү. Организм ички себептердин, андагы ассимиляция жана диссимиляция сыяктуу карама-каршы процесстердин өз ара аракетинин шарапаты менен жашайт жана өнүгөт.

Ошону менен катар сырткы себептер да тез-тез өтө күчтүү таасир көрсөтөт. Мисалы, таптык күрөштүн өнүгүшүндө даана бир коомдо улуттук-боштондук кыймыл, аны колдоп кубаттоо чон таасир этиши мүмкүн. Организмдин өнүгүшүндө анын сырткы чөйрө менен болгон өз ара аракети маанилүү роль ойнойт.

Мындан тышкары, объективдүү жана субъективдүү, түздөн-түз жана кыйыр, өтө жалпы, өзгөчө жана жекелик себептер бөлүнөт.

Классификациянын эмки тиби себептик байланышка кошулган кубулуштардын саны боюнча курала турган себептер жөнөкөй, кошулма, бир фактордуу, көп фактордуу, системалуу, системалуу эмес жана башка болушат.

Себеп-натыйжа байланышы объективдүү дүйнөнүн предмет жана кубулуштарынын универсалдык өтө жалпы байланыштарынын бир формасын түзөт. Изилденип жаткан кубулуштардын себептик байланышын окуп-үйрөнүү үчүн анын түрлүү-түмөн байланыштарынын ичинен чындыкта жашап турганын бөлүп алуу керек. Мунсуз белгилүү натыйжанын себебин табууга болбойт. Эки кубулушту бөлүп чыгып, алардын ортосундагы себеп жана натыйжа мамилесин орнотуп, алардын башка кубулуштар менен дагы өз ара аракетин эсепке алса болот. Бул себеп жана натыйжанын диалектикасын түшүнүүгө жол ачат.

Себеп жана натыйжанын диалектикасы натыйжанын өз себебине карата пассивдүү эместигинен көрүнөт. Себеп натыйжаны пайда кылат, Бирок, өз кезегинде өзүнүн себебинин тескери таасиринде калат, башкача айтканда орун алмашат, бири-бирине өтөт. Мисалы, жаңы өндүргүч мамилелер өндүргүч күчтөргө карата натыйжа, ошол эле учурда надстройкага карата себеп болот. Башкача айтканда, өндүрүштүк мамилелер бир байланышта себеп, башка байланышта натыйжанын ролун аткарат.

Ар бир кубулуштун белгилүү себеби болуп, ал пайда болгондон соң өзү жаңы натыйжаларды жаратат, ошентип, себеп-натыйжа чынжыры - ар кандай кубулуш мурдагыга карата натыйжа, өзүнөн кийинкиге карата себепти көрсөткөн ырааттуу катар келип чыгат.

Бул чынжыр жер жүзүндө чексиз, анын чексиздиги материалдык дүйнөнүн чексиздигинен келип чыгат. Ал эми бул дүйнөдө ар бир кубулуш башка кубулуштар менен себептүү шартталган жана байланышта турат.

Бирок бир нерсени белгилеп кетүү абзел. Эгерде эки кубулуштун бири себеп, экинчиси натыйжа болсо, алар бири-

биринин ордун ээлей алышпайт. башкача айтканда бул мааниде себеп жана натыйжа өткөнгө кайта алышпайт. Мисалы, сүрүлүү (эки заттын өз ара аракетин) жылуулуктун себеби болсо, жылуулук сүрүлүүнүн себеби боло албайт. Ошол эле учурда себеп-натыйжа чынжырында ал башка кубулуштардын себеби боло алат.

Себеп жана натыйжанын диалектикасынын өзгөчөлүгү себептин өз натыйжасынан мурда келишинде. Бирок башка бир кубулуштан мурда келгендин баары эле анын себеби боло бербейт. Мисалы, жыл мезгилдери бири-бири менен мезгилдик ырааттуулукта байланышкан: жаздан кийин жай, жайдан кийин күз, күздөн соң кыш келет. Бирок бул жаз жайдын, жай күздүн себеби дегендикке жатпайт. Мезгилдин ырааттуулук түшүнүгү кубулуштардын ортосундагы байланыштардын мүнөзүн ачып бералбайт, ошондуктан себептүү байланыш боло албайт. Ошол эле учурда себептүүлүк ар дайым мезгилдик ырааттуулуктан турат. Бир кубулуштун башка кубулуштардан кийин келиши себептик байланыштын бир, бирок жалгыз белгиси эмес.

Мезгилдик ырааттуулукту абсолютташтыруу жана аны себеп байланышынын бирден бир жана чечүүчү белгисине айландыруу себеп катары белгилүү натыйжадан мурда келген кокус кубулуштардын бирөөн эсептөөгө алып келет. Себептүүлүктү таанып-билүүнүн чындыгынын критерийи катары практика эсептелет. Ф.Энгельс төмөнкү ойду жазган: "... адамдын ишмердүүлүгү себептүүлүк тууралуу текшерүү жүргүзөт"¹.

Себеп жана натыйжа зарыл түрдө байланышкан. Эгерде белгилүү себеп болсо, ага ылайыктуу өзгөрүү (натыйжа) сөзсүз пайда болот. Мисалы, ылайыктуу шарттарда кычкылтек менен өз ара аракеттенген суутек сууну пайда кылат. Суунун молекуласынын

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20. С. 445.

100⁰C температурасындагы жана нормалдуу атмосфералык басымдагы өз ара аракетин белгилүү натыйжаны - бууну берет.

Бир эле натыйжа бир катар себептин жемиши болушу ыктымал. Мисалы, жылуулук Күн нурунун, механикалык соккунун, химиялык реакциянын, электрдин, атомдун бөлүнүшүнүн жыйынтыгы болушу мүмкүн. же болбосо, эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашы эмгек куралдарын жакшыртуу, жумушчулардын чеберчилик денгээлин жакшыртуу, эмгекти уюштуруудагы өзгөрүүлөр сыяктуу себептерге байланышы мүмкүн. Бул жагдайды белгилүү буюмга аракет жасаганда, назарда тутуу керек. Бир эле натыйжанын ар түрдүү себеби болорун билип, адам өз аракетин конкреттүү максатка тезирээк жетүүгө жумшайт.

Себеп жана натыйжанын диалектикасынын дагы бир көрүнүшү - бир эле себеп көптөгөн натыйжаны алып келет. Мисалы, катуу шамал зилзала сыяктуу жаратылыш кырсыктары имараттарды бузат, адамдардын өлүмүнө алып келет, коомдун экономикасына чоң зыян келтирет, ошону менен бирге коомдун өнөгүшүнө бөгөт болот.

Аталган категориялардын диалектикасынын бул өзгөчөлүгүн билүү да инсандын коомдогу практикасында зор мааниге ээ. Ар түрлүү максаттарга жетишүү үчүн, адам өзү каалаган натыйжага ээ болуу үчүн жалгыздан -жалгыз себепти табууга бүт аракетин жумшайт.

Ошентип, себеп-натыйжа байланышы объективдүү мүнөзгө ээ жана бүткүл дүйнөгө мүнөздүү. Себеп жана натыйжанын диалектикасы төмөнкүлөрдөн көрүнөт:

- себеп жана натыйжа орун алмаша алышат;
- себеп-натыйжа чынжырын түзүшөт;
- бир топ себеп бир натыйжага алып келиши мүмкүн;

-бир себеп бир топ натыйжага алып келиши мүмкүн.

Себеп белгилүү натыйжаны ылайыктуу шарттарда гана пайда кылат, ошондуктан ал натыйжа менен зарылдык аркылуу байланышкан.

2. 7. Зарылдык жана кокустук

Зарылдык жана кокустук категориялары себеп жана натыйжа категориялары менен тыгыз байланышта турушат. Бул байланышты түшүнүү үчүн философиянын тарыхына кайрылалы. Зарылдык жана кокустук проблемасы философиянын тарыхында такай окуп-үйрөнүлүп жана ар түрдүү чечилип келген. Идеалисттер зарылдыктын объективдүү түрдө бар экендигин танышкан, аны аңсезим үчүн мүнөздүү, анын касиети деп эсептешкен. Мисалы, Канттын оюнча, зарылдык акыл-эс ишмердүүлүгүнүн формасы болуп саналат. Махтын көз карашында зарылдык дүйнөгө субъект алып кирген, нукура логикалык байланыш катары каралат. Зарылдыктын объективдүү мүнөзүн азыркы доордогу идеалисттер да танышат.

Америкалык философ Сантоянинин пикиринче, материалдык чындык кокустуктардын агымы болуп саналат. Азыркы англис ойчулу Витгенштейндин көз карашында да дүйнөдө жалаң кокустуктар бар. Батыш Германиялык социолог В.Тейлор тарыхтагы зарылдыкты танат. Детерминизмди жана зарылдыкты толук чыгарган кокустуктар тарыхта көп болгон, дейт ал. Тейлордун пикиринче, турмушта бардыгы адамдардын эркине, алардын субъективдүү умтулууларына көз каранды.

Ошентип, идеализм үчүн зарылдыктын объективдүү экендигин тануу жана кокустукту абсолютташтыруу мүнөздүү. Кокустуктарды гана моюнга алуу дүйнөнү, коомдун тарыхын кокустуктардын баш

аламандыгы жана адамдардын өз башымчылыгынын натыйжасы чын деген көз карашка алып келет. Мындай көз караш *волюнтаризм* деп аталат.

Эгерде зарылдык аң сезимде гана болуп чындыкта, дүйнөдө жок болсо, анда адам баласы объективдүү дүйнөнүн кубулуштарын түшүндүрө албас эле, ого бетер аларды өзгөртө да алмак эмес. Себеби, бул же тигил кубулушту түшүндүрүү анын өзүнүн зарыл себеби жана башка кубулуштар менен байланышына негизделген. Ал эми анын максатка ылайык өзгөртүлүшү болсо ушул зарыл байланыштарды аларды пайдаланууну эсепке алууну назарда тутат. Илимдин жана өндүрүштүн өнүгүшү зарылдыктын чындыкта бар экендигин, аны адам практикада пайдаланарын ачык далилдөөдө.

Идеалисттерден айырмаланып, материалисттер, эреже катары, зарылдыктын объективдүү бар экендигин моюнга алышат, аны буюмдун, жаратылыштын негизги касиеттеринин бири деп эсептешет.

Айрым материалисттер зарылдыктын объективдүүлүгүн алуу менен бирге кокустуктун бар экендигинин объективдүүлүгүн танышат. Демокрит, Спиноза, Гольбах сыяктуу марксизмге чейинки материалисттер адам өзүнүн наадандыгын, бул же тигил тармактагы сабатсыздыгын жаап-жашыруу максатында кокустукту ойлоп тапкан деп эсептешкен.

Француз философу Анди Берр, немис философу Ф.Лерингоф жана башка азыркы замандын марксисттик эмес ойчулдары да кокустуктун объективдүү бар экенин танышат. Алар кокустукту адамдын аң-сезимдүү ишмердүүлүгүнүн жемиши деп эсептешип, бул категориянын адамдын аң-сезиминде бар экендигин биздин тааныл-билүүбүздүн чектелгени менен түшүндүрүшөт. Алардын пикиринче, жаратылышта жана коомдо бардыгы зарыл түрдө ишке ашат, ал

эми себебин билбеген нерселерди бо'со кокустук деп атайбыз.

Кокустуктун объективдүү мүнөзүн тануу фатализмге алып келет. Ага ишенсек, дүйнөдө болуп жаткан бардык жараяндар зарылдыкка баш ийген, алдын ала аныкталган. Фатализм эркиндикке, чыгармачылыкка жол бербейт. Белгилүү даражада ал догматизмге, айтканды айткандай ойлонбой, өз алдынчалыксыз аракеттенгендикке жакын турат.

Зарылдыкты фаталисттик түшүнүү кокустукту танууга гана алып келбестен, зарылдыкты кокустуктун деңгээлине да түшүрөт.

Айланып келип, фатализм дүйнөгө диний көз карашты пайда кылат. Бул көз караш боюнча дүйнөдөгү, тарыхтагы жана адам турмушундагы окуяларды Кудайдын амири алдын ала аныктап турат.

Фатализм адамдар коомдун өнүгүшүнө активдүү таасир эте алышпайт деген тыянакка алып келет, тарыхтагы, таанып-билүүдөгү субъективдүү фактордун ролун, адамдардын революциялык кубатын жана чыгармачыл демилгесин танат.

Кокустуктун объективдүү бар экендигин танууда көпчүлүк философтор себептүүлүк принцибинин жалпылыгына таянат. Ар кандай кубулуштун өз себеби болгондуктан себеп натыйжа менен зарыл түрдө байланышкан дешет алар. Ушундай болгондон кийин кокус кубулуштар жок, алардын баарын зарыл түрдө өзүлөрүнүн себептери пайда кылат.

Ошентип, философиянын тарыхында зарылдык жана кокустук категориялары себептүүлүк түшүнүгүнүн негизинде калыптанган. Ошол эле учурда Маркса чейинки көптөгөн философтор жана азыркы марксист эмес философтор бул категорияларды бири-биринен ажыратып, карама-каршы коюшуп, алардын өз ара ажырагыс байланышына, аракетине көз жумду мамиле кылышат.

Чындап эле зарылдык жана кокустуктун тамырлары себептүүлүккө барып такалат. Эгерде зарылдыктын негизинде себеп жана натыйжанын байланышы жатса, кокустуктун негизинде эки же бир нече себептүү катарлардын байланышы турат.

Мындай катардын ар биринин алкагы өз ара кошулганда жаңы себептер, өз ара аракеттер келип чыкчудай байланышта болот. Так ушул өз ара аракеттер кокус кубулуштарды пайда кылат. Кокустан пайда болуп, мындай себептер (өз ара аракеттенүүлөр) жаңы зарыл катарларды пайда кылат, алар болсо башка алар менен себептеш болбогон катарлар менен кесилишип, зарыл түрдө жаңы өзгөрүүлөрдү алып келчү жаңы кокус өз ара аракеттенүүлөрдүн келип чыгышын шарттайт ж.б. Ошентип, зарылдык жана кокустук бири-бири менен тыгыз байланышта материалдык түзүлүүлөрдүн же өзгөрүүлөрдүн жараянында алар бири-бирине өтүп, жаңы материалдык түзүүлөрдү жана сапаттык абалдарды пайда кылат.

Демек, зарылдык жана кокустук категориялары себеп жана натыйжа категориялары менен генетикалык байланышта, алардан бөлүнүп чыгышкан жана адамдын таанып-билүүсүнүн дүйнөнүн кубулуштарына тереңдешинин себептүүлүгүнөн кийинки түздөн-түз тепкичи болуп саналат. Ошондуктан зарылдык жана кокустукка себептүүлүк категориясы аркылуу аныктама берүү туура болор эле.

Зарылдык деп буюмдун бар экендигин жана өнүгүшүнүн ички себептери менен шартташып, ылайыктуу шарттарда сөзсүз келип чыккан касиет жана байланыштары айтабыз.

Кокустук деп бар экендигинин себеби буюмдардын башка нерселер менен байланышып, тышкы себептер, башка буюмдар менен өз ара аракет менен шартталган касиеттерин атайбыз. Кокус касиет жана байланыштардын пайда болушу шарт эмес, алар келип чыгышы да келип чыкпашы да мүмкүн. Мисалы, жаңыдан чыгып

келаткан эгиндин мөндүрдүн ойрон кылышы- кокустук, себеби ал кокус себеп менен шартталган (куду ушул мезгилде мөндүрдүн жаашы): Бул болсо ушул жердин климаттык шартына да, эгиндин өсүшүнүн мыйзамченемдүүлүгүнө да байланышсыз эле, башкача айтканда себеп болбой калышы ыктымал болчу. Бул учурда себеп (мөндүрдүн эгин менен өз ара аракетин) менен натыйжанын (эгин кыйрашы) байланышы зарыл, анткени мөндүр менен эгиндин өз ара аракетин эгиндин сөзсүз кыйроосуна алып келет.

Зарылдык буюм, жараяндын маңызынын өзү менен аныкталат, кокустук болсо алар үчүн экинчи даражадагы нерсе.

Зарылдыктын маанилүү өзгөчөлүгү болуп анын жалпылыгы эсептелет. Бул зарылдык диалектиканын негизги мыйзамдары менен байланышкан, өз ара байланышкан кубулуштардын өнүгүү тартибин аныктайт жана жаратылыштын, коомдук турмуштун бардык тармактарында өкүм сүрөт дегендик. Алсак, жаратылышта зат алмашуу, белгилүү шарттарда химиялык реакциялардын ишке ашышы зарылдык болуп саналат. Коомдук турмуштагы антагонисттик формациялар үчүн зарылдык болуп тап күрөшү эсептелет.

Зарылдык тышкы жана ички болушу мүмкүн. Тышкы зарылдык тышкы жагдайлардын, себептердин кесилишүүсү менен, ички зарылдык болсо, объектинин өз жаратылышы менен шартталган зарылдык мыйзамдын маанилүү белгиси болуп саналат, себеби мыйзам сыяктуу ал да динамикалык жана статистикалык болот. Динамикалык жана статистикалык закон ченемдүүлүктөрү жөнүндө сөз кийинчерээк болот.

Кокустук да тышкы жана ички болушу мүмкүн. Тышкы кокустук жагдайлар менен аныкталат. Алсак, адам мүдүрүлүп барып, ташка жыгылды дейли. Бул жыгылуу кокустук. Бул жерде

тышкы себеп- адамдын таш менен кагылышуусу бар. Бул себеп азаптангандын жүрүш-туруш логикасынан келип чыкпайт. Мында адамдын турмушуна сырткы кокустуктун кирип келиши байкалат.

Ички кокустук объектинин ички жаратылышы менен шартталган, анын пайда болушу кандайдыр бир ички себеп катарлары менен сүрөттөлөт. Ошондой эле субъективдүү жана объективдүү кокустуктар болот.

Субъективдүү кокустуктар - бул адамдын эркинин азаттыгы бар экендигине байланыштуу. Мындай учурда инсан объективдүү зарылдыкка каршы аракеттенет. Айрым саясий ишмерлердин валюнтаризминин жаратылышы мына ушунда турат. Объективдүү кокустуктар объективдүү зарылдыктын жаратылышынын негизинде келип чыгат, аны менен аныкталат.

Зарылдык менен кокустуктун диалектикасы кандай? Реалдуулуктун карама-каршы жактары болуп туруп, зарылдык жана кокустук диалектикалык биримдикте жана өз ара аракеттенүүдө турушат. Алар жаратылыш, коом, ой жүгүртүүдөгү байланыштардын жалпы чынжырынын эки уюлун түзөт.

Жаратылыш менен коомдун эволюциясы зарылдык жана кокустуктун биримдүүлүгүн көрсөтөт, андан калса, жаратылыш жана социалдык жараяндарда белгилүү роль ойногон зарылдыктын негизинде пайда болот. Ааламда белгилүү мыйзамченемдүүлүктүн, тартиптин бар экендиги зарылдыктын аныктоочу ролун далилдейт. Кокустуктардын негизинде түптөлгөн дүйнө Хаос (баш аламан) болуп саналат.

Кокустук жана зарылдык белгилүү шарттарда орун алмашуусу мүмкүн. Алардын диалектикасы биринчи кезекте ушундан көрүнөт. Башкача айтканда, бир шартта зарылдык кокустукка өтүшү мүмкүн жана тескерисинче. Ошондуктан аларды айырмалап билүү үчүн

көпүрөттүү шарттарды эсепке алуу керек.

Башкача айтканда, зарылдык жана кокустук салыштырмалуу. Мисалы, тирүү жаратылышта организмде кокустан пайда болгон кандайдыр өзгөрүү шарттардын өзгөрүшүнө байланыштуу тукум куучулукта бекемделип, зарыл, мыйзам ченемдүү, болуп калышы мүмкүн. Коомдо да бир жагдайдагы кокустук башка бир жагдайда зарылдык болуп калышы мүмкүн. Мисалы, товар алмашуу натуралдык чарбада кокус кубулуш болсо, товар өндүрүү шартында ал зарылдыкка айланат. Дагы бир мисал, мурда кыргыздардан соода ишмерлери сейрек (кокус) чыкса, азыр бул кубулуш мыйзам ченемдүүлүккө айланды.

Тескерисинче- зарылдыктан кокустук өтүшү боюнча толгон токой мисалдарды келтирсе болот. Шарттын өзгөрүшүнө ылайык өсүмдүк менен жаныбарлардын түрлөрү мурда аларга зарыл болгон, бирок кийинчерээк пайдасыз жана кокус белгилерин жоготкон фактылар белгилүү. Атап айтсак, канаттуулардын зарыл белгиси болгон учуу жөндөмү үй канаттуулары үчүн кокустукка айланып кетти.

Зарылдык менен кокустуктун диалектикасы ошондой эле кокустук зарылдыктын кошумчасы жана көрүнүү формасы болушунан, зарылдык болсо көптөгөн кокустуктар аркылуу өзүнө жол саларынан байкалат.

Объективдүү дүйнөдө, инсан ишмердүүлүгүндө зарылдык “таза” түрдө болбойт. Ар кандай зарыл белги көптөгөн кокус формалар аркылуу ишке ашат жана кокустуктарды жарып өзүнө өзү жол ачат. Мисалы, таш куралдардан темир куралдарга, шамал жана суу тегирменден буу жана электричествого өтүү, атомдун ички кубатын пайдалануу жана башка өнөр жайдын өнүгүшүндөгү зарылдык болуп эсептелинет. Бирок бул зарылдык дайыма бул же

тигил коомдун конкреттүү өнүгүшү, илим жана техникадагы ачылыштар жана өнүгүүлөр менен шартташып турган кокустуктар менен байланышта көрүнөт. Зарылдыктын кокустук аркылуу көрүнүшүн төмөнкү мисалдардан байкаса болот. Өз мезгилинде Францияда коомдук тарыхтын өнүгүшүнүн объективдүү мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн натыйжасында ошол баскычтагы мамалекетти башкарууга жөндөмдүү атактуу инсан керек болгон. Бул- зарылдык эле, бирок мындай инсан башка эч ким эмес, Наполеондун болуп калышы- кокустук болчу. Мында кокустук зарылдыктын көрүнүү формасы болду. Ошол эле пикирди башка атактуу кишилер - К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленин, Полотхан, И.Раззаков, А.Орозбеков жана башкалар жөнүндө да айтса болот.

Өзүнүн өнүгүшүнүн ар бир баскычында коом бышып жетилген проблемаларды чечүүгө жөндөмдүү инсандарды зарыл түрдө талап кылат. Бирок, башкалар калып, так ушул кишилердин эмгекчилер массасынын идеологдору болуп калышы- жагдайлардын кайчылашуусу менен шартталган таза кокустук.

Бирок бул кокустуктар белгилүү тарыхый жараяндын башында башкалар эмес, так ушул инсандардын туруп калышы зарылдыкка тескери таасир көрсөтөт. Зарыл тарыхый окуялардын жүрүшүнө тарыхый кыймылды башкарган конкреттүү инсандын акылы, уюштуруучулук талантты, келечекти алдын ала көрө билүү жөндөмү жана башка индивидуалдык өзгөчөлүктөрү таасир этет. Ушул сапаттарга жараша тарыхтын кыймылы, зарылдыктын жүрүшү же ылдамдап же акырындашы мүмкүн.

Ошентип, ылайыктуу шарттарда кокустуктар зарылдыктын өнүгүүсүн акырындатуу же ылдамдатуусу мүмкүн. Бирок, айланып келип, өнүгүүнүн башкы багытын зарылдык аныктайт, себеби ал ошол жараяндын ички негизги себептери менен шартталган.

Зарылдык жана кокустук күндөлүк турмушубузда көбүнчө зарылдык (тыюу салуу) жана эркиндик кейпинде колдонулат. Аталган денгээлде бул эки түшүнүк караандай карама-каршы болуп элестелинет. Чын эле зарылдык десек, эреже, мыйзам кокустук десек, будуң-чан, тап таза эркиндик көзгө элестейт. Чындыгында болсо бул жуп категориялар бирисиз бири жашай албайт. Бири-бирин шарттап турат. “Эркиндик - бул таанып-билген зарылдык”, - деп жазган Ф.Энгельс. Башкача айтканда, “таза” эркиндик жок, аткара турган жумуштун, белгилүү адаттан кутулуунун зарылдыгын сезген адам гана эркин. Кыскасы, милдети көп адам эркин, тескерисинче эркин адамдын милдети көп болот.

Зарылдык жана кокустуктун диалектикасы боюнча айрым корутундулар:

-Зарылдык жана кокустук тыгыз биримдикте өз ара аракетте болушат, карама-каршылыктардын биримдүүлүгүнүн бир көрүнүшү катары эсептелинет.

-Зарылдык жана кокустук салыштырмалуу, белгилүү шарттарда алар бири-бирине өтүп кетиши мүмкүн.

-Зарылдык кокустуксуз “таза” түрдө болбойт. Ал ар дайым кокустук аркылуу көрүнөт, кокустук болсо зарылдыктын толуктоосу жана көрүнүү формасы болуп саналат. Болгондо да бир зарылдык көптөгөн кокустуктар аркылуу көрүнүшү мүмкүн.

-Кокустук зарылдыкка таасир көрсөтөт, ал зарыл жараяндын жүрүшүн ылдамдатышы же акырындатышы мүмкүн. Бирок, өнүгүүнүн башкы багытын зарылдык аныктайт.

-Зарылдык менен кокустуктун диалектикасын эсепке алуу-адамдын туура таанып-билүүсүн, практикалык ишмердүүлүгүнүн маанилүү шарты.

Таанып-билүүнүн башкы максаты-мыйзам ченемдүүлүктү.

зарылдыкты ачып көрсөтүү, белгилүү зарылдык көрүнчү кокустуктардын конкреттүү формаларын иликтөө. Тактап айтканда, таанып билүү кокустуктан зарылдыкка карай жылат. Демек, зарылдык көптөгөн кокустуктар аркылуу көрүнөрүн билүү адамдын таанып-билүү ишмердүүлүгүн зарылдык жана кокустуктун диалектикасын билүүгө багыттайт, инсанда таанып-билүү жана практикадагы кокустуктардын өзгөчө ролу жөнүндө түшүнүктү калыптайт.

Илимий жана техникалык көптөгөн жаңылыктар жагымдуу кокустуктардын, кокус жагдайлардын дал келип калышынын шарапаты менен ачылат. Илим түрдүү кокустуктарды изилдеп жатып, зарылдыкты ачат. Мисалы, белгилүү климаттык шарттарга ылайыкталган өсүмдүктүн сортун чыгаруудан мурда селекционер кургакчылык, катуу суук жана башка ушул сыяктуу кокустуктарды назарда тутууга тийиш. Көпүрө курууда инженер суу ташкыны, жер титирөө, өрт сыяктуу мүмкүн болгон кокустуктарды эсепке алат.

Илим пайдалуу кокустуктар менен катар зыяндууларын да унутпасы керек. Эгерде кокустуктар пайдалуу болсо, илим алардын себебин ачат жана аларды бекемдеп, зарылдыкка айландырууга шарт түзөт. Мисалы, өсүмдүктүн белгилүү түрүндө кокус пайдалуу белги келип чыкса, аны окумуштуу окуп үйрөнөт жана аң сезимдүү түрдө бекемдейт, жаңы шарттарда жаратуу менен аны зарылдыкка айландырат.

Эгерде кокустуктар жагымсыз болсо, аларга жолтоо болчу бөгөттөрдү жаратуу менен илим алардын аракет чөйрөсүн чектөөгө тийиш. Илимде чоң роль ойногон динамикалык жана структуралык мыйзамченемдүүлүктөрдү айырмалоо кокустуктардын таасирин эске алууга негизделген.

Динамикалык мыйзамченемдүүлүк- бул себеп менен

натыйжанын өз ара мамилеси бирдей болгон зарыл себеп байланыштарынын формасы. Башкача айтканда, бул же тигил системанын алгачкы абалын билип туруп, анын андан аркы өнүгүшүн алдын ала так айтса болот. Мисалы, асман телолорунун кыймылынын динамикалык закон ченемдүүлүктөрүн эсепке алуу менен Күндүн жана Айдын тутулушунун мөөнөтүн алдын ала айтса болот. Дагы бир мисал: тартылуу законунун конкреттүү көрүнүшү катары бийик ыргытылган таш сөзсүз жерге кайра түшөрүн алдын ала так айта алабыз.

Статисттик мыйзамченемдүүлүк - бул зарылдык жана кокустуктун системасын алгачкы жана кийинки абалы так эмес, белгилүү божомол менен пайда болчу биримдүүлүгү. Мисалы, чүкө оюнунда пайда болчу упайлардын санын алдын ала айтуу мүмкүн эмес, себеби биерде статикалык мыйзамченемдүүлүк аракеттенет. Бул жерде утуш упайлардын түшүшү тап таза кокустук. Дагы бир мисал, Сиздин лотерея билетин сатып алганыңыз - сөзсүз бир нерсе утасыз, дегендикке жатпайт. Мында утуу жана утулуу мүмкүнчүлүгү бар. Утсаңыз да, утурсаңыз да бул кокустук.

Бул же тигил кокус окуянын мүмкүндүк ченеми ыктымалдуулук түшүнүгү менен мүнөздөлөт. Эгер окуя эч качан болбосо, анын ынтымактуулугу нөлгө барабар. Тескерисинче, эгер окуя сөзсүз зарыл түрдө болсо, анын ыктымалдуулугу бирге барабар. Кокустан болчу окуялардын бардыгы ыктымалдуулук менен мүнөздөлөт. Окуя канчалык кокус болсо, анын ыктымалдуулугу ошончолук көп.

Себеп жана натыйжанын ортосундагы ыктымалдуу статистикалык мыйзамченемсиз, алардын мамилеринин өөдө-ылдыйлыгысыз азыркы кванттик механиканын, химиянын, генетиканын жана башка жетишкендиктери болмок эмес. Техникада

статикалык мыйзамченемдүүлүктөрдү жана аларга негизделген математикалык аппараттарды эсепке алуу ишенимдүүлүк теориясы, массалык тейлөө теориясы жана башка ушул сыяктуу бир катар илимий-техникалык дисциплиналардын өнүгүшүн шарттап турат.

Ошентип, статикалык мыйзамченемдүүлүктөр илимий изилдөөнүн статистик метод колдонулган негизи болуп эсептелинет.

Акырында айтылчу сөз: зарылдык жана кокустуктун диалектикасын билүү кишини өз ишмердигинде кокус эмес, зарыл байланыштарга таянууга үйрөтөт. Себеби зарылдык реалдык чындыкта дайыма өз жолун табат, ал эми кокустук ишке ашышы да ашпай калышы да мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, зарылдык жана кокустуктун диалектикасын өздөштүрүү адамдын таанып билүүсүндө жана практикалык ишмердүүлүгүндө чоң мааниге ээ, ага турмуштан туура багыт табышына жардам берет.

2. 8. Мүмкүндүк жана чындык

Себеп жана натыйжа, зарылдык жана кокустук, зарылдык жана эркиндикти иликтегенде дайыма “мүмкүндүк” категориясына кайрылдык, анткени зарылдык, кокустук, эркиндик мүмкүндүктү чындыкка айландыруунун ар түрдүү жолу болуп саналат жана инсан өз эркиндигин мүмкүнчүлүгүнө жараша ишке ашырат.

Себеп мамилелерди даана иликтөөдө зарылдык жана кокустук мүмкүндүк жана чындыктын карым-катнашы, мүмкүндүктүн чындыкка айланышы менен тыгыз байланышта турат. Кубулуш – себеп, кокус же зарыл натыйжаны пайда кылганда, себеп-натыйжа мамилелери келип чыгат. Эгер кубулуш азырынча себеп боло элек, бирок болор алдында турса, анын чыныгы себепке айлануу мүмкүнчүлүгү бар дешет. Ошентип, мүмкүндүк жана чындык

кубулуштун өнүгүшүнүн эки ырааттуу тепкичи, анын себептен натыйжажага карата кыймылы, жаратылыш, коом, ой жүгүртүүдөгү себептик мамилелердин калыптанышынын эки этабы.

Мүмкүндүк белгилүү чындыкка тиешелүү болгон өбөлгөлөр же умтулуулар түрүндө гана жашап турган кубулуштун куралуу тепкичин чагылдыруучу категория. Мүмкүндүк - бул чындыктын көптөгөн тараптарынын биримдиги жараткан анын өбөлгөлөрү, өзгөрүүлөрү, жаңы чындыктын куралышы. Мүмкүндүк - бул кубулуштун потенциалдуу жашап турушу, анын келип чыгышынын өбөлгөсү, бул учур чакта сакталып турган келечек.

Керектүү шарттар бар кезде мүмкүндүк чындыкка өтөт. *Чындык сөздүн кеңири маанисинде бүтүн, реалдуу жашап турган дүйнө, маңызы менен бирдикте алынган накта бар кубулуштардын жыйындысы.* Ал өз ичине жаңылыкты жаратуу процессиндеги мүмкүнчүлүктү да, анын бытиесин да башкача айтканда дүйнөнүн бардык реалдык күчтөрүнүн чыгармачыл жыйынтыгын камтыйт: бул жаратылыш жана бүткүл дүйнөлүк тарых, адам жана анын эс-акылы, материалдык жана рухий маданият, бул маңыз жана кубулуштун, жекелик, өзгөчөлүк, жалпылыктын, себеп жана натыйжанын, зарылдык жана кокустуктун ж.б. биримдиги. Адам аңдаган чындык түшүнүктөрдүн, идеалдардын, илимдин образдарынын, философиянын, жалпы эле маданияттын системаларынан көрүнөт. Ушундай кеңири мааниде түшүнүлгөн чындык диалектиканын синтездөөчү, жалпылоочу категориясы болуп саналат.

Сөздүн тар маанисинде чындык - бул айрым предмет жана кубулуштардын конкреттүү бытиеси, бул ишке ашуучу мүмкүндүк жана жаңы мүмкүндүктөрдүн бытиесинин формаларынын негиздери. Чындык мүмкүнчүлүктөн байыраак, себеби ал өз ичине

мүмкүндүктүн бардык түрүн жана этабын гана эмес, анын ишке ашышынын жыйынтыгын да камтыйт. Чындык- бул учурдагы өткөн чак.

Өзгөрүүнүн жана өнүгүүнүн ар кандай процесси мүмкүндүктүн чындыкка айланышы, бул жаңы чындыктын жаңы мүмкүнчүлүккө өтүшү жана башка келип чыгат. Буга байланыштуу мүмкүндүк жана чындыктын өз ара байланышы жаратылыштын, коомдун жана ой жүгүртүүнүн өзгөрүшү менен өнүгүшүнүн жалпы мыйзамы болуп саналат.

Мүмкүндүк жана чындыктын өз ара катнашы проблемасы кылымдар бою философтордун дыкат койгон мамилеси болуп келген.

Антикалык философияда мүмкүндүк жана чындык жөнүндөгү мамиленин системалык түрдө биринчи Аристотель иштеп чыкты. Анын окуусу боюнча мүмкүндүк жана чындык реалдуу бытие жана таанып-билүүнүн жалпы тараптары, куралыштын байланышкан моменттери болуп саналат. Бирок Аристотель олку-солкулукка жол берип, бир топ учурда мүмкүндүктү чындыктан ажыратып караган. Мисалы, материя жөнүндөгү окуусунда байыркы грек философу мүмкүндүк жана чындыкты карама-каршы коет: материяны мүмкүндүк катары эсептейт да, ал ичинде кандайдыр максат ишке ашкан калыптануу (оформление) аркылуу чындыкка айланат деп ырастайт.

Орто кылым философиясында Ф. Аквинскийдин окуусунда формасыз, пассивдүү мүмкүндүк болгон материяга чыныгы бытиеликти кудайдын идеясы -форма гана бере алат деп айтылган. Форма аркылуу башталыш мүмкүндүктүн ишке ашуусунун акылдуу себеби болуп саналат. Биерде да мүмкүндүк чындыктан ажыратылган.

Классикалык немец философиясында мүмкүндүк жана чындык проблемасын субъективдик идеализм позициясынан И.Кант карап чыккан. Ал аталган категориялардын объективдүү жашап турушун танган, “мүмкүн жана чын нерселерди ажыратуу адамдын субъективдүү эс-акылы үчүн гана керек”¹, - деп эсептеген. Канттын оюнча, мүмкүндүк өзүндө карама-каршылыкты кармап турбаган нерсе, мүмкүндүк жана чындык эс- акылдын ишмердүүлүгүнүн гана формасы.

Мүмкүндүк жана чындыкты мындай субъективдүү идеалисттик түшүндүрүүнү Гегель четке кагып, объективдүү идеализм позициясында бул категориялар жөнүндө диалектикалык окууну иштеп чыкты. Өз философиясынын идеалисттик системасына карабай Гегель түшүнүктөрдүн диалектикасында жаратылыштын диалектикасын ойлоп табууга жетишкен.

Кантты сындап жатып, Гегель: мүмкүндүк жана чындык категориялары бытиенин, реалдуу дүйнөнүн маңызын көрсөтөт деп баса белгилеген. Мүмкүндүк жана чындыктын Гегель ойлоп тапкан мыйзам ченемдүү өз ара байланыштары марксистик философияда чыныгы илимий негизделди. Бул философия мүмкүндүк жана чындыктын диалектикасын дүйнөнүн, таанып-билүүнүн өзгөрүшүнүн жана өнүгүшүнүн чагылуусу катары ачып көрсөттү.

Мүмкүндүк жана чындыктын диалектикасын кароодон мурда мүмкүндүктөрдүн түрлөрүн классификациялоого токтололу. Себеби кишилердин жаратылыштын жана социалдык чындыкты кайра түзүү жагдайындагы иш-аракеттери, бул же тигил амалий жыйынтыкка жетишүүнүн жолдору көпчүлүк учурда ар түрдүү мүмкүнчүлүктөрдүн өзгөчөлүктөрүн билүүгө байланыштуу.

Мүмкүнчүлүктөрдүн түрлөрүн классификациялоонун негизи

¹ Кант И. Соч. в 6-томах. М., 1966. Т. 5. С. 430.

катары алар байланышта турган бытиенин жалпы формаларын алабыз.

Бытиенин зарылдык жана кокустук сыяктуу формалары менен байланышканда, мүмкүндүктөр реалдуу жана формалдуу болушу мүмкүн. Реалдуу мүмкүнчүлүктөр объектилердин зарыл тараптары жана байланыштары менен шартталган мүмкүндүктөр; формалдык мүмкүндүктөр объектилер менен кокус байланышкандар. Реалдуу мүмкүнчүлүктөр ылайыктуу шарттарда сөзсүз түрдө ишке ашат; ал эми формалдуулар чындыкка айланышы да, айланбасы да ыктымал, себеби кокустук сырткы себептерден, жагдайлардын айкалышынан келип чыгат. Ошондуктан мындай мүмкүнчүлүктөр чыга калышы да, чыкпай калышы да ыктымал. Мисалы, өз ара аракет учурунда электрон жана позитрондордун фотондорго өтүшү-реалдык мүмкүнчүлүк, себеби бул процесс элементардык бөлүкчөлөрдүн өз ара аракети мыйзамы менен шартталган жана ылайыктуу шарттарда сөзсүз ишке ашат.

Антагонисттик коомдо таптык күрөштүн социалдык революцияга айланышы - реалдык мүмкүнчүлүк, себеби анын ашышы зарылдык, таптык күрөш мыйзамы менен байланышкан жана ылайыктуу жагдайда албетте ишке ашат. Жумушчунун капиталист болушу- формалдуу мүмкүнчүлүк, анткени анын ишке ашуусу кокустук жагымдуу жагдайлардын айкалышына байланыштуу.

Формалдык жана реалдык мүмкүнчүлүктөрдүн айырмасын түшүнүү практика үчүн өтө чоң мааниге ээ: бардык иш-аракетинде адам реалдуу мүмкүндүктөрдү эсепке алуусу керек.

Мүмкүндүк чындыкка белгилүү шарттарда өтө алат. Ушул шарттарга байланыштуу мүмкүндүктөр конкреттүү жана абстрактуу болуп бөлүнөт. Ишке ашуусу үчүн учурда керектүү

шарттар куралган мүмкүнчүлүктөрдү конкреттүү мүмкүнчүлүктөр деп атайбыз. Ишке ашуусу үчүн азыркы учурда ылайыктуу шарттары жок, бирок алар убагы менен келип чыгары ыктымал мүмкүнчүлүктөрдү *абстракттуу мүмкүндүктөр* деп аталат. Алсак, капитализмдин тушундагы экономикалык кризистин мүмкүндүгү-конкреттүү. Анын ишке ашуусу үчүн мезгил-мезгили менен ылайыктуу шарттар пайда болот. Ошол эле кризистин жөнөкөй товар өндүрүү шартындагы мүмкүнчүлүгү- абстракттуу, анткени бирде экономикалык кризис үчүн зарыл шарттар жок. Мындай кризис болушу үчүн жөнөкөй товар өндүрүү капиталисттик товар өндүрүүгө өтүүгө тийиш, ал эми акыркы болсо белгилүү бышып жетилген тепкичте болушу зарыл.

Бир өзгөчөлүктү белгилеп кетүү керек: формалдык мүмкүнчүлүктөр абстракттуу боло калышат, анткени аларды г. жашашы үчүн, эреже катары, реалдуу шарттар жок болот. Ылайыктуу шарттардын пайда болушу менен формалдуу мүмкүнчүлүк реалдуулукка айланат, себеби бул пайда болгон шарттарда ал зарыл түрдө ишке ашат, себеп жана натыйжанын зарыл байланышына негизделет.

Мүмкүндүктүн конкреттүү жана абстракттуу болуп бөлүнүшү практикалык ишмердүүлүктө чоң мааниси бар. Абстракттуу мүмкүнчүлүктөрдүн материалдык түзүлүштөрдүн иш-аракет жана өнүгүү мыйзамдары шартташканын, зарыл касиет жана байланыштарга негизделгенин эсепке алышып, аларды тез-тез конкреттүү пландары, чындыкты кайра түзүүнүн конкреттүү программаларын иштеп чыгууда пайдаланууга аракет кылышат. Бирде маанилүү бир жагдай унутта калууда: аталган мүмкүндүктөрдү, демек, пландарды ишке ашыруу үчүн шарттар жок.

Практикалык тапшырмаларды чечүүнүн жолдорун аныктоодо, социалдык пландарды иштеп чыгууда конкреттүү мүмкүнчүлүктөргө таянуу зарыл. Себеби аларды ишке ашыруу үчүн учурда реалдуу шарттар даяр. Бүгүнкү күндө биздин коомдун конкреттүү мүмкүнчүлүктөрү төмөнкүлөр: базар экономикасына өтүү мүмкүндүгү, демократиялык, укуктук мамлекетке өтүү мүмкүндүгү жана башка.

Коомдун өнүгүшүнүн келечегин, коом жана жаратылыштын айрым чөйрөлөрүн аныктоодо абстрактуу мүмкүндүктү эсепке алуу абзел.

Дагы маңыздуу жана функционалдуу мүмкүнчүлүктөрдү ажыратышат. Маңыздуу мүмкүндүктөр - бул буюмдун маңызынын өзгөрүшү менен коштолуп ишке ашкан мүмкүндүктөр; ошол маңыздын рамкасында буюмдун бул же тигил касиеттерин өргөрткөн мүмкүндүктөр функционалдуу деп аталат. Алсак, өз ара аракеттин аркасында электрон жана протондордун фотондорго айланып кетүү мүмкүндүгү- маңыздын, анткени анын ишке ашышы элементардык бөлүкчөлөрдүн маңызынын өзгөрүшүнө алып келет. Ал эми атомдо жайланышкан электрондун энергияны чыгарып жатып, бир абалдан экинчиге өтүү мүмкүндүгү- функционалдык мүмкүндүк, себеби анын ишке ашышы буюмдун маңызын эмес, абалын өзгөртөт.

Маңыздык жана функционалдык мүмкүндүктөрдү ажырата билүүнүн практикалык мааниси төмөнкүдөн турат: Эгер адам буюмдун маңызын сактоону ойлосо, ал маңыздык мүмкүндүктөргө, ал эми буюмдун бул же тигил касиетин сактагысы келсе, функционалдык мүмкүндүктөргө таянат.

Эгерде класификациянын негизине мүмкүндүктөрдүн өнүгүү деңгээлдери коюулса, прогрессивдүү, регрессивдүү, варианттуу

мүмкүндүктөрдү бөлсө болот. Ишке ашуусу буюм кубулуштун, процесстин ылдыйдан жогору карай өзгөрүшүнө негизделген мүмкүндүк прогрессивдүү буюм, системанын жогортон ылдый карай өтүшүн шарттап турган мүмкүнчүлүк регрессивдүү деп аталат. Өнүгүүнүн стадиясынын бир эле рамкасында ишке ашуусу бир конкреттүү реалдуулуктан башкасына алып келген мүмкүндүк варианттуу деп аталат. Мисалы, прогрессивдүү мүмкүндүккө феодалдык формациядан капиталисттикке өтүү мүмкүндүгү; регрессивдүүлүккө-реакциялык өткөөл мезгилде мамлекетте согуш диктатурасын орнотуу мүмкүнчүлүгү; варианттуулукка- бир эле саясий системанын рамкасында бир саясий партиянын ордуна башкасынын келүү мүмкүнчүлүгү кирет.

Прогрессивдүү, регрессивдүү варианттык мүмкүнчүлүктөрдүн өзгөчөлүктөрүн билген адамдар практикалык тапшырмаларды чечүүдө кайсы жыйынтыкка жетишүүнү алдына максат кылганына жараша бул же тигил мүмкүнчүлүккө өз аракетин жумшайт.

Мүмкүндүктөр ошондой эле сапаттык жана сандык болуп бөлүнөт. Эгерде мүмкүндүктүн ишке ашуусу натыйжасында буюмдун сапаты өзгөрсө, мындай мүмкүндүк сапаттык деп аталат; эгерде анын ишке ашуусу сандык мүнөздөмөнү өзгөртүүгө алып келсе, сандык деп аталат. Мисалы, биринчиге өсүмдүктүн бир түрүнүн экинчисине айланып кетүү мүмкүндүгү, коомдук формациянын башка бир формацияга өтүүсү; таанып-билүүдө - сабатсыздыктан билимдүүлүккө өтүү мүмкүнчүлүгү кирет. Сандык мүмкүндүктүн мисалдары жаратылышта: көбөйтүү жолу менен бул же тигил түрдүн особдорунун чоңоюу мүмкүндүгү; коомдо: эмгек өндүрүмдүүлүгүн, өндүргүч күчтөрдүн денгээлин жогорулатуу мүмкүндүгү; таанып-билүүдө: илимдин белгилүү тармагында билимдин көбөйтүү мүмкүндүгү.

Практикада адам буюм, кубулуштун сапаттык же сандык мүнөзүн өзгөртүүсүнө байланыштуу бул же тигил мүмкүндүккө жагымдуу шарт түзөт.

Карама-каршылык жана эриш-аркак түшүнүктөрү менен байланышта чыгарып таштоочу жана жанаша жашоочу мүмкүндүктөрүн бөлүп көрсөтсө болот. Бир мүмкүндүктүн ишке ашуусу менен экинчисинин жоголушун чыгарып таштоочу мүмкүндүк дейбиз; бир мүмкүндүктүн ишке ашуусу экинчисинин жоголушуна алып келбеши жанаша жашоо мүмкүндүк деп аталат. Мисалы, коомдун базар экономикасына өтүү мүмкүндүгү жа чыгарып таштоочу, анткени анын ишке ашуусунун акыбетинде коом анын гана мыйзамдары боюнча жашап, коомдо башка экономика болбой калат.

Жанаша жашоочу мүмкүндүккө мисалдар: акционердик ишканаларга өтүү мүмкүнчүлүгү, анын ишке ашышы мамлекеттик ишканалардын жашоо мүмкүндүгүн четке какпайт; же болбосо жаңы саясий партиянын аң-сезиминин ишке ашышы башка партиялардын жашашына жана пайда болушуна бөгөт болбойт.

Чыгарып таштоочу жана жанаша жашоочу мүмкүндүктөрдү алсырата билүү адамдын практикалык жана таанып-билүү ишмердүүлүгүндө зор роль ойнойт. Ал адамдарга жаратылыш жана социалдык чындыкты кайра түзүүнүн жолун, формаларын аныктоодо жардамдашат.

Ошентип, чындыкты иликтөө анын жактарынын, умтулууларынын көп түрдүү экендигин көрсөтөт, ага тиешелүү көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдү айкындайт. Материалдык түзүлүштөрдүн, кубулуштардын, процесстердин иш-аракетиндеги, өнүгүшүндөгү ушул мүмкүндүктөр, жогоруда айтылгандай, эң эле ар түрдүү жана ар кыл ролдорду ойнойт.

Мүмкүндүктөрдүн түрлөрүн жана өзгөчөлүктөрүн билүү “мүмкүндүк жана чындык категорияларынын диалектикасын теренирээк түшүнүүгө жардам берет.

Мүмкүндүк жана чындык диалектикалык биримдикте турат, өз ара шартталган жана бөлөк-бөлөк жашабайт.

Алардын биримдиги төмөнкү жагдайдан көрүнөт: чындык өз ичине мүмкүндүктү камтыйт, акыркы болсо чындыкта гана жашайт.

Мүмкүндүк жана чындык ар кандай өзгөрүүнүн ажырагыс тепкичтери болуп саналат. Өнүгүү мүмкүндүктөрдүн туулуу жана алардын бирөөсүнүн чындыкка айлануусунун процесси дегендик. Ар кандай кубулуштун, буюмдун кандайдыр чындыктын койнунда жашап турган мүмкүндүктүн түрүнөн башталат. Бул мүмкүндүк белгилүү шарттардын тушунда көптөгөн мүмкүнчүлүктөргө ээ болгон жаңы чындыкка айланат. Кийинкилер кайрадан чындыкка айлана алышат. Бирок ар бир мүмкүндүк ылайыктуу, кээде куралбай калган шарттар менен ишке ашышы мүмкүн. Ошондуктан көрүнгөн эле мүмкүндүк чындыкка айлана албайт.

Мүмкүндүктүн чындыкка өтүшү мүмкүндүктүн салыштырмалуулугун айгинелеп туат. Бул салыштырмалуулук аркылуу өзгөрүүлөрдүн үзгүлтүксүздүгү ишке ашат. Мүмкүндүк жана чындык категорияларынын өз ара байланышында “биринчилик” чындыкка таандык, себеби чындык мүмкүнчүлүктү пайда кылат. Мүмкүндүк өзү реалдык чындыктын бир учуру болуп саналат.

Мезгил боюнча мүмкүндүк чындыктан мурда келет, анткени ар кандай чындыкты мүмкүндүк даярдайт.

Объективдүү дүйнөнүн өнүгүү процессинде ар дайым эски жана жаңы бар, болгондо да алардын күрөшү өнүгүүнүн булагы

болуп эсептелинет. Ошол себептүү бир эле чындыкта бир эле учурда бир нече ар түрдүү мүмкүндүктөр болушу мүмкүн. Мисалы, В.И. Ленин 1905-жылдагы революциянын мүмкүн болгон эки жыйынтыгын көрсөткөн:

1. Революциянын падышачылыктын үстүнөн чечкиндүү женишке ээ болушу жана пролетариат менен дыйкандардын революциялык-демократиялык диктатурасын орнотуу;
2. Падышанын буржуазия менен келишкен түзүлүшү жана конституциянын кабыл алынышы.

Эки мүмкүндүк тең объективдүү чындыктан келип чыгат: биринчиси- объективдүү алга карай өнүгүүдөн, экинчиси-эскинин жаңысы күрөшсүз орун бошотпогонунан. Мисалы, өсүмдүктүн данында бирин-бири жокко чыгарчу эки мүмкүндүк бар: андан өсүмдүктүн өсүп чыгуу же өспөй калуу мүмкүндүгү. Алардын экөөсү тең, ыңгайлуу шарттарда гана ишке ашат. Же болбосо: ЖОЖду бүтүргөн жаш адистин алдында бир топ мүмкүндүк турат- өндүрүшкө же мектепке барып иштөө, илим менен шугулдануу, илим изилдөө институтуна орношуу же аспирантурада окуу жана башка. Аталган мүмкүндүктөрдүн ичинен ылайыктуу шарт түзүлгөнү гана ишке ашат.

Чындыктын өзүнөн келип түрлүү-түмөн мүмкүндүктөрүн кагылышуусунда, ар бир конкреттүү жагдайда, карама-каршылыктардын биримдиги жана күрөшү закону көрүнөт. Ошону менен бирге бул күрөштүн жана мүмкүндүктүн чындыкка айлануу процессинде диалектиканын башка закондору да аракеттенет. Жогоруда аталган ар түрдүү мүмкүндүктөрдү анализдөө төмөнкүнү көрсөтөт: мүмкүндүктүн чындыкка айланышы сандык гана эмес, сапаттык да өзгөрүүлөр. Ал эми прогрессивдүү мүмкүнчүлүктүн чындыкка айланышы жаңы чындыктын эски чындыкты, эски

мүмкүндүктү танууну, ылдыйкыны жогорку, эскини жаңы менен алмашууну көрсөтөт, башкача айтканда биерде танууну тануу закону чагылат.

Ошентип, мүмкүндүк жана чындыктын диалектикасы төмөнкүлөрдөн турат:

-Мүмкүндүк жана чындык ажырагыс биримдикте турат. Мүмкүндүк чындыктын ичинде пайда болот, жашайт жана өнүгөт, анын бир бөлүгү болуп саналат. Ошондуктан “биринчилик” чындыкка таандык. Мезгил боюнча мүмкүндүк чындыктан мурда келет.

-Мүмкүндүк жана чындык бири-бирине өтүп турат; ыңгайлуу шарттарда мүмкүндүк чындыкка айланат, ал эми чындык улам жаңы мүмкүндүктөрдү пайда кылат.

-Бир чындык бир канча мүмкүндүктү пайда кылат, алардын ичинен ылайыктуу шарты бары гана жаңы чындыкка айлана алат.

Мүмкүндүк жана чындыктын диалектикасында, алардын өз ар бири бирине айланышында диалектиканын негизги мыйзамдары көрүнөт. Бул болсо аталган категориялардын объективдүү мүнөзүн, алардын реалдуу дүйнөнүн эң эле жалпы касиеттерин жана байланыштарын чагылдырышын күбөлөйт.

Буга байланыштуу мүмкүндүк жана чындыктын диалектикалык өз ара байланышын эсепке алуу жана түшүнүү чоң практикалык жана таанып-билүү маанисине ээ деген корутунду келип чыгат. Аталган категориялардын диалектикасын өздөштүргөн инсан чындыкты окуп-үйрөнүп жатып, төмөнкүлөрдү эсепке алат: чындык көптөгөн мүмкүндүктү ичине камтыйт, адам ошол мүмкүндүктөрдү ачып көрсөтүүгө өз күчүн жумшайт, алардын келечектүүлүгүн баалайт жана өзүнүн практикалык ишмердүүлүгүн ошого жараша калыптайт.

Мүмкүндүктүн чындыкка айланышы үчүн ыңгайлуу шарттар керектигин билген киши бул процесстин ишке ашышына салым кошот же жолтоо болот, бул болсо коюлган максаттарга жана мүмкүндүктөрдүн мүнөзүнө байланыштуу.

Эгерде жаратылыштагы көптөгөн мүмкүндүктөр адамдын катышуусуз эле чындыкка айланса, социалдык жараяндарда бул жетигил мүмкүндүктүн амалга ашышы адамдын практикалык ишмердүүлүгүсүз болбойт. Ал эми ишмердүүлүк чындыкка тиешелүү мүмкүндүктөрдү туура баалап-чоттогондо гана ийгиликтүү боло алат.

Коомдун бардык мүмкүнчүлүктөрү адамдын ишмердүүлүгү аркылуу турмушка ашырылат. Өз ишмердүүлүгү менен адамдар мүмкүндүктүн чындыкка айланышын ылдамдатышы же, тескерисинче, ага жолто болушу мүмкүн.

Коомдогу мүмкүндүктүн чындыкка айланышы объективдүү шарттардын жана субъективдүү шарттардын өз ара аракетинин натыйжасында ишке ашат, башкача айтканда тап, партиялар, мамлекет, жеке адамдын өз ара аракети. Субъективдүү фактордун бышып жетилбегени айрым прогрессивдүү мүмкүндүктөрдүн чындыкка айланбай калышынын себеби болуп калышы ыктымал.

Ошону менен бирге субъективдүү фактор объективдүү шарттар бар кезде гана мүмкүндүктүн чындыкка айланышында чечүүчү роль ойнойт. Анткени коом өнүгүүнүн объективдүү мыйзамдары боюнча өсөт. Эгерде адамдардын ишмердүүлүгү (субъективдүү фактор) коомдук өнүгүүгө ылайык келсе, башкача айтканда коомдук өнүгүүнүн мыйзамдарынын, бышып жетилген реалдуу мүмкүнчүлүктөргө таянса, ал коомдун өнүгүшүн тездетет. Коомдук өнүгүүнүн объективдүү закондоруна дал келбеген ишмердүүлүк болсо коомдун өнүгүшүнө тоскоол болот. Ошондуктан адамдарын

практикалык ишмердүүлүгүн коомдун өнүгүшүнүн закондоруна, чындыктын объективдүү шарттарына шайкеш пландаштыруу эн чоң мааниге ээ.

Азыркы күндө коомдун өнүгүшүндөгү субъективдүү фактордун ролунун өсүп баратышы чындыкта жайгашкан бардык мүмкүнчүлүктөрдү эс-акыл, сергектик менен иликтөөнү талап кылат.

Коомубузда болуп жаткан революциялык кайра түзүлүүлөр мыйзам ченемдүү өнүгүүнүн жыйынтыгы болуп эсептелинет, аларды тарых өзү даярдаган. Бирок коомдо жайгашкан мүмкүндүктөрдү чындыкка айландыруу, коюлган максаттар ишке ашыруусу үчүн бардык жердештерибиздин эбегейсиз күч-кубаты, чыгармачыл кайраты, кала берсе, баатырдыгы талап кылынат. Мунун баары жаңы экономикалык жана идеологиялык коомдук мамилелердин калыптанышына, жаңы демократиялык, укуктук мамлекеттин жаралышына багытталууга тийиш.

Корутунду

Диалектиканын мыйзамдары өнүгүүнү ар түрдүү тараптан мүнөздөйт: карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы – өнүгүүнүн башкы булагы, кымылдаткыч күчү; сандан сапатка өтүүнүн жана өзгөртүүнүн мыйзамы – жаңы сапаттардын келип чыгуу механизми; танууну тануу мыйзамы – багыттуу өзгөрүүлөрдүн формасы. Мыйзамдар төмөнкүдөй суроолорго жооп берет: биринчиси – өнүгүү эмне үчүн болот? экинчиси – өнүгүү кандай болуп өтөт? үчүнчүсү – өнүгүү кайда багытталган? Эгерде биз “эмне үчүн?” деген суроого жооп кайтаруу менен образдуу айтсак, анда өнүгүүнүн “кыймылдоочу себебин”, ал эми “кандай?” деген суроого анын “механизмин”, “кайда?” деген суроого анын “багытын” билдиребиз. Диалектиканын бардык үч мыйзамынын өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасында диалектикалык байланыштардын жана өтүүлөрдүн тутуму келип чыгат, анын ар бириндеги элемент өз аракеттенүүсү менен бүткүл чындыктын жыйындысын камтып, өзүнүн бөтөнчө милдетин аткарат.

Карама – каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы өзүнүн аныктоочу таасирин өнүгүүнүн ар бир пунктунан табат, анын көрүнүшү заттардын жашоосунун жана өнүгүүсүнүн ар кандай масштабында жана ар ар кандай стадиясында бар. Ошондуктан, бул мыйзамды дифференциалдуу деп аташат. Сандан сапатка өтүүнүн жана өзгөртүүнүн мыйзамы өнүгүүнүн ар бир жаңы этабына өтүүдөн, б.а. заттын жашашынын ар бир айрым алынган стадиясынан эмес, жок дегенде эки стадиянын өз ара катышынан табат. Ошондуктан, бул мыйзамды жарым дифференциалдык, жарым интегралдык деп аташат. Танууну тануу мыйзамы кеминде өнүгүүнүн үч этабынын өз ара аракеттенүү

процессинде гана билинет. Ошондон улам бул мыйзамды интегралдык деп аташат.

Бул мыйзамдар спецификалуулукка жана бири-бирине кездешпегендикке ээ болуу менен ошол эле учурда өз ара байланышат жана бири-бирине кирип, толук биригип кеткенге чейин барышат. Алардын биримдиги көп кырдуу жана көп деңгелдүү. Мунун негизи – өнүгүүдөгү бири-бирин өз ара толуктоо. Диалектиканын мыйзамдарынын жалпы топторунун бири секирик, б.а. өнүгүүчү тутумдун сапаттык жактан кайра жаралуу учуру же стадиясы болуп саналат. Секирик сандан сапатка өтүүнүн жана өзгөртүүнүн мыйзамынын чордону болуу менен танууну тануу мыйзамы үчүн алып таштоо, карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы үчүн каршылыкты чечүүчү болуп чыгат.

Өнүгүү мыйзамдарынын комплексинде карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы борбордук болуп саналат. Бул мыйзамдын өнүгүү процессине жана өнүгүүнүн башка мыйзамдарына тийгизген таасиринен улам аныктоочу болуп саналат. Дал ушунун иштеши тескрисинче кылбастан, сандын сапатка өтүшүнө алып келет. Дал ушул ички, олуттуу каршылыктар заттын өнүгүшүнүн жалпы мыйзамын, жалпы тенденциясын аныктайт.

Карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы танууну тануу мыйзамы менен өз ара байланышын өзгөчө бөлүп белгилөө керек. Маселен, танууну тануу мыйзамынын жалпылыгы карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамынын жалпылыгынын зарыл натыйжасы болуп саналат. Танууну тануу мыйзамы карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамынын башкалардан

айырмаланган улантылышы жана толукталышы катары чыгат. Танууну тануу мыйзамынын мааниси, баарыдан мурда, каршылык аркылуу өнүгүү мыйзамы болгондугунда жатат.

Тануу категориясы карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы менен тыгыз байланышкан, ал тургай анын мазмунуна кирет. Себеби, биримдикти карама-каршылыктарга ажыратып салуу алардын ортосунда бири-бирин тануу мамилеси бар дегендикти түшүндүрөт. Ушул өз ара тануунун жүрүшүндө карама-каршылыктардын өздөрү жана алардын бүтүндүктүн чегиндеги өз ара катыштары өзгөрүлөт. Бүтүндүктүн ушул сандык өзгөрүүлөрү карама-каршылыктардын өз ара тануусу башкасынын-карама-каршылыктардын биримдигинин жаңысынын пайда болушуна алып келген учурда сапаттык өзгөрүүлөргө өтүп кетет. Эски биримдикти тануу жана аны өнүгүүнүн кырдаалы катары жаңысы менен алмаштыруу эски биримдиктеги карама-каршылыктарды тануу процессинин бир бөлүгү катары дегендикке жатат. Эскини жаңысы менен алмаштыруу процесси катары өнүгүү процессиндеги өтүүчүлүк ушуну менен шартталган.

Диалектиканын мыйзамдары дароо бир эле мезгилде жана бир эле орунда аракеттенет. Мыйзамдардын аракетенүүсүндө кезектешүү жок. Ошондуктан, мыйзамдардын ар бирин айрым билүү - иштин жарымы. Анткени, мындан тышкары аларды өз ара байланышта кандай аракеттенгендиктерин билүү керек. Диалектиканын негизги деп наам алган мыйзамдарынын өз ара байланышы жөнүндө гана айтпастан, андан ары жүрүп, диалектиканын жуп категориялар деп аталган эң кеңири түшүнүктөр жөнүндө айтуу зарыл.

Философиялык категориялар адамдардын ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн эң жалпы формалары, объективдүү дүйнөнүн

кубулуштарынын эң эле жалпы жана маанилүү касиеттерин, байланыштарын жана мамилелерин, адамдын аларды таанып-билүүсүн жана кайра түзүүсүн чагылдырган чегине жеткен кеңири фундаменталдык түшүнүктөр.

Таанып-билүүнүн жүрүшүндө ар бир жаңы категориянын пайда болушу кокустук эмес, зарылдык. Себеби кубулуштар дүйнөсүнө удам терең сүңгүп отуруп, таанып-билүү даяр категорияларга сыйбаган жаңы жалпы байланыштарды жана тараптарды табат. Ал эми аларды билдирүү үчүн жаңы категориялар зарыл. Ар кандай жаңы категория пайда болгондон кийин даяр категориялар менен белгилүү зарыл байланыш жана мамилелерге түшөт жана жалпы категориялар системасында өзүнүн өзгөчө ордун ээлейт.

Категориялардын белгилүү ырааттуулукта калыптанышы алар бирин-бири тарыхый ээрчип жүрүшкөн дегендикке жатпайт. Алардын айрымдары бир убакта таанып-билүүнүн бир эле баскычында келип чыгышкан. Кала берсе, келип чыккандан кийин алар мурдагы абалда калышпайт, тескерисинче, өзгөрүшөт, таанып билүү жана практика менен кошо өнүгүшөт.

Ошентип, категориялар практикада иштелип чыгылат жана практиканын өзгөрүшү менен өнүгүшөт, байыйт, конкреттешет. Категориялардын өнүгүшү- бул биринчи кезекте жаратылыш жана коомдун кубулуштары жөнүндөгү биздин билимдерибиздин кеңейүү, тереңдөө жана өнүгүү жараяны.

Адабияттар:

1. Алексеев П. В., Панин А. В. Философия. Учебник. – М., 1997.
2. Аристотель Сочинение в 4-томах. М., 1978.
3. Арзыматов Ж., Нурдинова К. Диалектика, анын альтернативалары жана мыйзамдары. Ош, 1997.
4. Арзыматов Ж., Нурдинова Х., Шарипова Э. Сырттан окуган студенттер үчүн философия курсу боюнча методикалык колдонмо. – Ош – 1999.
5. Арзыматов Ж., Юсупов О. ж.б. Азыркы мезгилдеги табият таануунун концепциялары боюнча сөздүк. – Ош – 2002.
6. Бородкин В. В. Проблемы отрицания и развития. М., 1991.
7. Бучило Н. Ф., Чумаков А. Н. Философия.- СПб.: Питер, 2004.
8. Введение в философию в 2 ч. М., 1989.
9. Волчек Е. З. Философия. – Минск. 1995.
10. Гегель Г.Ф.Ф. Наука логики. М., 1970.
11. Гегель Г.Ф.Ф. Энциклопедия философских наук. М., 1974.
12. Диалектика отрицания отрицания. М., 1975.
13. Жаныбеков Ж., Арзыматов Ж., Шарипова Э. Кыскача философиялык сөздүк. – Ош – 2000.
14. Исмаилов А. И. Философия. – Бишкек, 1995.
15. История марксистской диалектики. М., 1971.
16. История диалектики XIV-XVII вв. М., 1974.
17. Каверин Б. И., Демидов И. В. Философия. М., 2001.
18. Кедров Б. М. Беседы о диалектике. М., 1989.
19. Краткий очерк по истории философии. М., 1981.
20. Ленин В. И. Полн. Собр. Соч. т. 26.
21. Ленин В. И. Полн. Собр. Соч. т. 18.
22. Ленин В. И. Полн. Собр. Соч. т. 29.
23. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 13.
24. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20.
25. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 21.
26. Новейший философский словарь. – Минск, 2003.
27. Радугин А. А. Философия. М., 1995.
28. Спиркин А. Г. Философия. – М., 2002.
29. Мир философии. Книга для чтения. М., 1991.
30. Философский энциклопедический словарь. М., 1983.
31. Философия. Учеб. пос. под ред. Лавриненко В.Н. – М., 1996.

Мазмуну

Киришүү	3
1. Диалектиканын мыйзамдары	5
1.1. Карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы	6
1.2. Сандан сапатка өтүүнүн жана өзгөртүүнүн мыйзамы	24
1.3. Танууну тануу мыйзамы	41
2. Диалектиканын категориялары	47
2.1. Жекелик жана жалпылык	55
2.2. Маңыз жана кубулуш	67
2.3. Бүтүн жана бөлүк	75
2.4. Элемент, структура, система	81
2.5. Мазмун жана форма	87
2.6. Себеп жана натыйжа	96
2.7. Зарылдык жана кокустук	109
2.8. Мүмкүндүк жана чындык	120
Корутунду	134
Адабияттар	138

Арзыматов Ж., Акаев А.

ДИАЛЕКТИКАНЫН МЫЙЗАМДАРЫ ЖАНА КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Терүүгэ: 30.11.2006 жылы берилди.

Басууга 01.12.2006 жылы кол коюлду.

Кагаздын форматы 60X84

Нускасы _____ Көлөмү 8 басма табак.

ОсОО «Кагаз ресурстарында» офсеттик ыкма менен басылды.

Ош шаары Курмайжан Датка көчөсү 287

БИБЛИОТЕКА
Ошского государственного
университета

ИНВ №

68004

896133